

herfst 2017
nr.3 €9,90

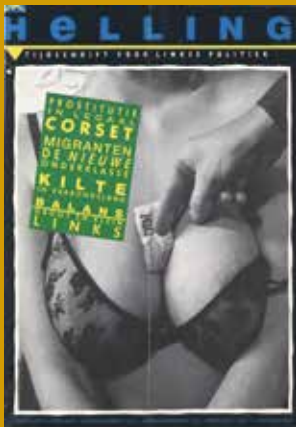
30 jaar!
Jubileum-
symposium
za 7 okt

de Hellingen

Hieronder het omslag van het allereerste nummer, hiernaast een selectie uit de afgelopen 15 jaar.

Jubileumsymposium zaterdag 7 oktober

Tijdschrift de Helling bestaat 30 jaar. We nodigen iedereen uit om dat te vieren, op zaterdagmiddag 7 oktober tijdens ons feestelijke jubileumsymposium.

In oktober 1987 verscheen de eerste 'de Helling, tijdschrift voor linkse politiek'. Op zaterdag 7 oktober blikken we met diverse betrokkenen van het allereerste uur terug op de begindagen van de Helling. En wat is de agenda van (Groen)links de komende jaren? Diverse gerenommeerde sprekers en referenten zullen hier tijdens het jubileum hun invulling aan geven.

Programma 13:30 – 17:30

* **Eva Gladek**, industrieel ecooloog en directeur van Metabolic, zal spreken over 'Circulaire economie en de transformatie naar een duurzame economie'. **Tom van der Lee**, Tweede Kamerlid GroenLinks, zal reageren op haar voordracht.

* **Marleen Stikker**, directeur van Waag Society, zal spreken over 'Technologie, (on)gelijkheid en de noodzaak tot politieke actie'. **Martijntje Smits**, ingenieur en filosofe aan de Universiteit Utrecht, reageert op haar betoog.

* Dagvoorzitters zijn Helling-redacteuren **Farid Tabarki** en **Natasja van den Berg**. Zij staan met enkele Helling-redacteuren van het eerste uur stil bij '30 jaar de Helling: relevant en revolutionair'.

* Het symposium wordt feestelijk afgesloten met muziek van **De Band zonder Verblijfsvergunning** en een hapje en drankje.

Optioneel: rondleiding ecowijk

Een gids leidt u rond door EVA-Lanxmeer, waar 320 huishoudens samenwerken aan groen, cultuur en sociale initiatieven. Opgave verplicht.

We hopen je te mogen verwelkomen op zaterdag 7 oktober in de Gelderlandfabriek!

Duur: 13.30 – 17.30.

Adres: Stationsweg 7, 4101 NG Culemborg (één minuut lopen vanaf het station)

Voor leden van de Helling is de entree gratis. Voor niet-leden: € 7,50.

Anmelding en meer informatie via www.bureaudehelling.nl/30jaardehelling.

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur
Jaargang 30 · nr 3 · herfst 2017

Los € 9,90, jaarabonnement
€ 36,50, Jongeren t/m 27: € 19,50
Banknummer:

NL60 TRIO 0390109096
t.n.v. Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks,
met vermelding van de Helling.
ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Socrates Schouten
REDACTIE Natasja van den Berg,
Suzanne Kröger, Herman Meijer,
Bart Stuart, Farid Tabarki, Rens
van Tilburg, Alderik Visser.

ONTWERP de Ruimte ontwerpers/
Mark Schalken
DRUK Drukkerij Raddraaier
(papier 100 % recycled)

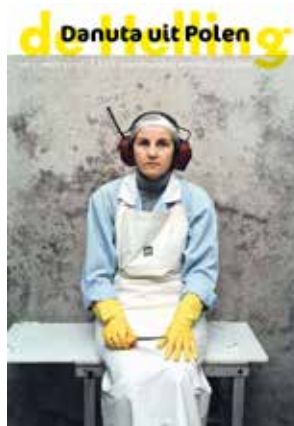
UITGEVER Stichting
Wetenschappelijk Bureau
GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
redactie@helling.nl
bureaudehelling@
tel 030 239 99 07,
abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl
(> 'tijdschrift')

omslagillustratie:
Merel Barends, zie p. 25

- 8 **Drie hoofdredacteuren blikken terug**
 Jos van der Lans in gesprek met Henk Krijnen, Jelle van der Meer en Erica Meijers — *Linde Jansen*
- 14 **Nieuwe Revolutionairen**
 Radicale democratisering als opdracht voor GroenLinks — *Farid Tabarki*
- 19 **Bart Stuart: de stad als strijdtoneel** — *Martine Velez*
- 25 **In beeld: Het Beest moet Los!** — *Merel Barends*
- 33 **Ik ben een dier in het diepst van mijn gedachten**
 Ton Lemaire over het humanimalisme — *Erica Meijers en Socrates Schouten*
- 38 **Hedendaags cultureel burgerschap** — *Sharog Heshmat Manesh*
- 44 **Vier wetenschappelijk bureaus over de jubilerende Helling** — *Menno Hurenkamp, Joost Sneller, Patrick van Schie, Wouter Beekers*
- 48 **In beeld: het Parlement der Dingen** — *Thijs Middeldorp en Joost Janmaat*
- 57 **Tussen industrie en ecosysteem**
 30 jaar circulair denken in de Helling — *Socrates Schouten*

62 **Tunesië democratiseert met steun uit Nederland** — *Herman Meijer in gesprek met Khaled Chouket*

66 **Oceaan zoekt gemeenschap**
 Prue Taylor over de mondiale meent — *Liesbeth Beneder en Richard Wouters*

73 **In beeld: Hoe ik een bos begon in mijn badkamer** — *Maartje Smits*

Wellust – Column van Thomas Mertens 24

Bureau de Helling 70

Over de auteurs 72

Van de redactie

Een van ons (R.v.T.) las *Sapiens, een korte historie van de mensheid* van Yuval Noah Harari reizend door de uitgestrekte vlaktes van Australië. Een land dat de oorspronkelijke bewoners, de Aborigines, in tal van musea eert vanwege hun nauwe verwevenheid met de natuur. Tienduizenden jaren wisten ze te overleven in barre hitte en droogte, zonder airco, auto of vliegennetje. De Aborigines hebben het nu veel moeilijker, in de stenen stedelijke woestijn met zijn vele verlokkingen voor de dorstige mens. Harari sloop het beeld van de aboriginal als natuurbeschermer. Vijftigduizend jaar geleden arriveerde deze eerste *Homo sapiens* in Australië. Toen nog het domein van wombat-

ten van 3000 kilo en kippen van 150 kilo. Luttele duizenden jaren later sloot het laatste lid van deze Australische megafauna de ogen.

De ander (S.S.) las *Silent spring*, de klassieker (1962) van Rachel Carson die de massale dierstremte als gevolg van het gebruik van insectododende middelen dramatisch in beeld bracht. Carsons priemende vinger wijst naar de staat, die zij ontmaskert als een soort autoritair-industrieel complex. Een lachje kon niet worden onderdrukt wanneer Carson een Nederlandse wetenschapper citeert: 'we are walking in nature like an elephant in the china cabinet.' Ook Ton Lemaire, die in deze Helling aan het woord komt, ontkomt

niet aan deze metafoor als hij de urgentie aangeeft waarmee de mens een nieuwe ethiek behoeft die ook het dierenrijk omvat.

Zo veel mensen, zo veel culturen. Slimmer en vooral sensitiever moeten we worden, als het aan de auteurs in deze Helling ligt. Openstaan voor de Ander. Jezelf niet het centrum van de wereld wanen. En dus ook: de decentralisering omarmen.

Onvermijdelijk is de discussie of het kapitalisme ons slimmer maakt of dom houdt. Biedt de economische vooruitgang niet toch ook ruimte voor een morele progressie; de mogelijkheid om naast en met elkaar te bestaan? Bureau Maxwan (landschapsarchitecten) gooit de steen in de vijver

(deze pagina). Als de 'slimme' auto zichzelf uit het stadsbeeld kan verwijderen, waarom dan geen dieren op de Weena?

Wij zijn onder de indruk. Wat een gebaar om zo de Ander uit te nodigen in het centrum van je bestaan. Dat het dier hier misschien helemaal geen zin in heeft, is een andere vraag. Of verlangen wij ook van hond, paard en priefvogel een 'humanistisch' burgerschap?

Met deze vragen – over mens, dier, stad en zee – vieren wij het 30-jarig bestaan van dit blad. Hulde aan drie voormalige hoofdredacteuren die het blad gemaakt hebben tot wat het is!

/ Rens van Tilburg & Socrates Schouten

vlnr: Henk Krijnen,
Erica Meijers,
Jelle van der Meer

Drie hoofdredacteurs blikken terug

O

R

X

M

Tussen 1987 en 2017 hebben drie hoofdredacteurs hun ziel en zaligheid in de *Helling* gestopt. Respectievelijk Henk Krijnen, Jelle van der Meer en Erica Meijers hebben het blad gemaakt tot wat het nu is: het grootste blad van een wetenschappelijk bureau van een politieke partij. Maar met elkaar hadden ze nog nooit om tafel gezeten. Het dertigjarig bestaan vormde daarvoor een mooie aanleiding. Onder leiding van redacteur-van-het-eerste-uur Jos van der Lans vertellen ze over hun betrokkenheid bij een bijzonder politiek tijdschrift.

Door Linde Jansen

Dit jaar bestaat *de Helling*, een uitgave van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks, dertig jaar. De *Helling* kwam voort uit drie zietogende bladen van de Wetenschappelijke Bureaus van respectievelijk CPN (*Komma*), PSP (*Sociaal-Perspectief*) en PPR (*Radicale Notities*). Het kwartaaltijdschrift was een soort pre-geboorte van GroenLinks, drie jaar later besloten de drie kleine linkse partijen samen te gaan en was GroenLinks een feit.

De makers van *de Helling* hebben vanaf het begin een onafhankelijke koers gevolgd: zij wilden in de linkse politieke biotoop een vrijplaats creëren voor debat en opinievorming, daarbij niet gehinderd door linkse taboes en onwrikbare partijstandpunten. Die vrijzinnigheid werd door toonaangevende partijtjagers en bestuursleden niet >

1987 – 1997

Henk Krijnen (1952, politicoloog) was bij de oprichting van de *Helling* in dienst van het Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek, het wetenschappelijk bureau van de CPN, en eindredacteur van *Komma*. Maar het was een aflopende zaak. Na het verkiezingsechec van 1986 (de CPN verdween uit de kamer) stortte hij zich op de *Helling*. Hij werkte op de universiteit en bij verschillende kennisinstituten. Tegenwoordig is hij freelance-adviseur.

1997 – 2007

Jelle van der Meer (1957) is en was freelance journalist, werkte eerst voor dagbladen, daarna voor weekbladen en tenslotte voor maandbladen. Als laatste vóór *de Helling* was hij hoofdredacteur van het blad *Milieudefensie*. Tegenwoordig werkt hij als journalistiek-onderzoeker en is auteur van boeken over onder andere migratie, strafrecht en onderwijs.

2007 – 2017

Erica Meijers (1966, theoloog) werkte als journalist onder meer voor de *IKON*. In 2005 trad zij in dienst van GroenLinks als eind/hoofdredacteur van het *GroenLinks Magazine*. In 2007 stapte ze over naar *de Helling*. Het hoofdredacteurschap combineerde ze met andere werkzaamheden voor het wetenschappelijk bureau. Na tien jaar treedt ze dit najaar in dienst van de Protestantse Theologische Universiteit.

altijd even hoog gewaardeerd. Regelmatig wierpen zij de vraag op wat de partij er precies mee opschoot. Tegelijkertijd was *de Helling* al die jaren een kweekvijver voor politiek talent. Bekende GroenLinksers als Joost Lagendijk, Alexander de Roo, Jos van der Lans, Femke Halsema, Kees Vendrik en Maarten van Poelgeest scherpten er hun geest voordat zij aan het grote politieke werk begonnen. De eerste aanzet tot de vrijzinnig culturele koers van Femke Halsema was in *de Helling* te lezen, alsmede de kritiek erop.

Alsof het afgesproken werk is hebben de drie hoofdredacteurs zich ieder precies tien jaar ingezet voor *de Helling*. Jos van der Lans, een van de redacteurs van het eerste uur en sindsdien aanhoudend betrokken bij het tijdschrift, bevraagt de drie oud-hoofdredacteurs Henk Krijnen, Jelle van der Meer en Erica Meijers, over hun tijd, de heersende ambities, de cultuur in de redactie, de onderwerpen die ze in het blad aansneden en de problemen die ze tegenkwamen.

Ontstaan

Op tafel liggen dertig jaargangen van de *Helling*. Wie daar doorheen bladert ziet een onvoorstelbare rijkdom aan kennis. Geen onderwerp of het kwam aan de orde. Het is een kleurrijk geheel: in een oogopslag wordt duidelijk dat het blad altijd veel aandacht besteedde aan de vormgeving. Jos van der Lans, gastheer en gespreksleider opent het gesprek: “Henk, kun je vertellen hoe het begon, hoe was de eerste vergadering?”

“De eerste vergadering ging eigenlijk helemaal niet over *de Helling*”, herinnert Krijnen zich. “In het midden van de jaren tachtig hadden de wetenschappelijke bureaus van klein-links, zoals wij toen werden genoemd, regelmatig werkoverleg. Bedenk: we zaten electoraal in een neergaande lijn, maar de bureaus waren nog springlevend. Wij trokken ons niets aan van die scheidslijnen tussen partijen. In dit overleg is het idee naar voren gekomen om te beginnen met een politiek-wetenschappelijk tijdschrift. Geen fusie of iets dergelijks, maar een nieuw, onafhankelijk magazine, een platform voor linkse ideeënvorming en een vliegwiel voor verdere samenwerking.”

“Waren die drie partijen het wel meteen met elkaar eens?” vraagt Van der Lans, “was er geen behoefte om piketpaaltjes te slaan?”

“Nee hoor, we kwamen meteen in een positieve dynamiek terecht, ook omdat we vanaf het begin de deuren wijd openzetten. Om de uitgave van het nieuwe blad mogelijk te maken, richtten we een aparte stichting op, de Stichting Tijdschrift voor Linkse Politiek. Politiek en inhoudelijk gesproken hadden we zodoende veel armslag. Financieel wat minder, we wisten net de drie jaar tot aan de oprichting van GroenLinks te overleven. De redacteurs waren grotendeels niet-partijgebonden, denk aan mensen als Antoine Verbij en Marianne van den Boomen, respectievelijk de latere adjunct-hoofdredacteur en eindredacteur Van de Groene. Beiden zijn helaas kortgeleden overleden. Maar ook Wout Buitelaar

(hoogleraar arbeidsorganisatie), Els Diekerhof (directeur school voor de journalistiek), Paul Kuypers (directeur De Balie), Florian Diepenbrock (theaterdirecteur en voorzitter van de Kunstenbond FNV) en Chris Keulemans (cultuurorganisator en publicist). Allemaal ambitieuze mensen, met vaak posities in de academische en journalistieke wereld. Die rijpheid namen we mee in de redactie en dat heeft het blad goed gedaan.”

“Het moeilijkste was nog het vinden van een naam,” vertelt Krijnen. “Volgens mij was Antoine Verbij de bedenker ervan. Ik vond het wel wat toberig en zwaarmoedig: alles op de helling zetten. Maar we wilden een ander soort linkse politiek en daarvoor had het woord *helling* ook een positieve connotatie: denkbeelden tegen het licht houden, kritisch toetsen. Die rol zagen wij voor ons weggelegd.”

Linkse ideeënvorming

“Onze ambitie reikte verder dan die drie kleine partijen waar we uit voortkwamen”, memoreert Krijnen. “We wilden echt werken aan een soort linkse doorbraak, in de brede betekenis van het woord, waarvan de hergroepering binnen klein-links slechts een onderdeel was. Wij wilden een platform voor linkse intellectuelen zijn, die zich ook op een of andere wijze aan politiek wilde verbinden. Links had nieuw bloed nodig, anders was er geen toekomst, zo dachten we in 1987. Wij verlangden hartstochtelijk naar een pittig en scherp debat zonder vooringenomenheid en partijpolitieke correctheid over inhoud en

toekomst van linkse politiek. Voor ons stond politiek engagement geenszins op gespannen voet met intellectuele onafhankelijkheid en met journalistiek vakmanschap. Sterker, we wilden dat juist met nieuw elan en een open vizier bij elkaar brengen.”

Dat leverde niet direct eenvoudige kost op. Wie nu de eerste jaargangen nog eens doorbladert treft ellenlange essays aan met even weidse als wijd lopende gedachten. “Ik denk dat ik het leesbaarder heb gemaakt,” zo neemt Jelle van der Meer het stokje van Krijnen over. Hij trad aan in 1997. “Een grotere toegankelijkheid was in ieder geval mijn streven. Ik wilde een blad maken waar nagedacht werd over hoe de dingen werken en wat er speelt en dan vooral de culturele onderstromen blootleggen. Voor mij was het stimuleren van een linkse doorbraak niet leidend. Mij ging het eerder om het linkse denken te prikkelen. In de politiek moet je altijd dingen zeker weten, maar bij ‘zeker weten’ gaan de luiken vaak dicht, is er geen ruimte meer voor twijfel. Ik wilde de luiken openhouden, ruimte voor twijfel maken. Verder heb ik in mijn periode veel tijd gestoken in het werven van abonnees. Uiteindelijk zaten we boven de 2000. Daar mochten we trots op zijn, tenslotte zit daarin je legitimatie: het aantal lezers.”

“Ik heb het wel echt als mijn taak gezien om bij te dragen aan linkse ideeënvorming”, vervolgt Erica Meijers, die in 2007 Van der Meer opvolgde. “Ik had veel affiniteit met de oorspronkelijke miserie van *de Helling*. Links was en is zoekende, in die zin is er niet zo

veel veranderd. De vraag hoe je het groene dossier met links verbindt is er wel bijgekomen. En ik heb op een gegeven moment de ondertitel veranderd in kwartaalblad voor politiek en cultuur, omdat de betekenis van het woord ‘links’ steeds meer omstreden raakte in de partij. Met het wetenschappelijk bureau van GroenLinks als uitgever leek me de toevoeging ‘links’ bovendien overbodig. Daarnaast heb ik de aandacht voor cultuur uit de eerste tijd van de Helling bewust toegespitst op politiek betrokken kunst, die de laatste jaren weer erg is toegenomen.”

Individuele intellectuelen

Van der Lans vraagt het drietal over de cultuur binnen de redacties die zij hebben aangevoerd. “De redacties uit mijn tijd hadden twee gezichten,” begint Krijnen. “Aan de ene kant bestonden zij uit een verzameling individualisten. Het waren allemaal mensen die het spannend vonden om op onafhankelijke basis allerlei meningen te spuien en deze met elkaar te confronteren. Tegelijkertijd waren wij ook teamspelers, met een constructieve en resultaatgerichte instelling. We maakten het blad echt samen en vonden het aangenaam om dat te doen. Aan het eind van elke redactievergadering maakten we de balans op: is er een goed nummer in aantocht? Als het nodig was, stuurden we bij.”

Van der Meer: “Ik heb de redactie natuurlijk van Henk geërfd – inderdaad een club van individuele intellectuelen.” Met een grote grijns: “Ik moet eerlijk bekennen dat de eerste twee jaren het hui- len me soms nader stond dan het

lachen bij die redactievergaderingen. Het was zo chaotisch, zo eigenwijs, zo niet gericht op het maken van een blad. Discussiëren en met elkaar van mening verschillen is ontzettend leuk, maar als je een onderwerp hebt gevonden waarover je interessant van mening kan verschillen wil ik weten hoe je daar een verhaal van maakt en wie dat gaat schrijven. Aan het eind van de avond zat ik met lege handen. Het voordeel: ik had zelf veel vrijheid. Ik moest op alle thema’s bij zijn, ik werd enorm geschoold in die tijd – tien jaar *de Helling* staat gelijk aan drie universitaire studies. De redactie was altijd verbaasd over het nummer dat ze in de bus kregen: hebben wij dit bedacht? Ik denk ook dat de redactie iets van karakter veranderde. Er kwamen redacteuren in die dichter bij mijn aanpak staan: eerder zoekers dan wetters, eerder wetenschappers dan politici.”

“Kwam jij ook wanhopig thuis?” vraagt Van der Lans aan Erica Meijers. “Nee hoor,” antwoordt ze direct, “ik vond het hartstikke leuk. De redactie voelde als mijn thuisbasis. Ik heb altijd enorm genoten van de creatieve chaos van het brainstormen. Die is onmisbaar als je een blad wilt maken dat hout snijdt. Daarna was het dan aan mij om eruit te pikken wat relevant was voor het nummer.”

Tijden van overvloed

“Met welke thema’s waren jullie vooral bezig?” vraagt Van der Lans.

Krijnen: “Wij verkenden stelselmatig allerhande nieuwe maatschappelijke trends en ontwikkelin-

gen met de gedachte dat trefzekere analyses een bijdrage zouden leveren aan het verrijken van politieke concepten. Je vindt dus in mijn tien jaar de nodige verhalen over de informatiemaatschappij, over individualisering, over diversiteit en emancipatie. De redactie toog integraal naar Berlijn toen de Muur viel om er ter plekke een heel nummer te schrijven over wat de val betekende voor een stad als Berlijn. Er bestond een lichte allergie voor de binnenkant van de publieke sector, van organisaties en van bedrijven en politieke partijen: hoe dat allemaal werd gerund interesseerde ons wat minder. In mijn ogen hebben we op dat vlak wat ondergepresteerd.”

“Mijn periode valt echt in twee delen uiteen,” zegt Van der Meer. “Zo ongeveer de eerste vijf jaar waren we vaak enorm aan het zoeken naar wat nu eigenlijk de kwesties waren. De urgentie ontbrak. Er was wel debat in de politiek, maar niet op het scherpst van de snede: de verschillen waren technocratisch, nauwelijks ideologisch. In 2000 maakten we daar een nummer over: ‘Links in tijden van overvloed’, met de vraag wat het nog betekent links te zijn ten tijde van Paars. Je zag dat overigens ook buiten Nederland. Toen kwam 11 september en in Nederland de moord op Fortuyn en was alles in een keer anders. Opeens deed alles er toe. Alles stond op scherp en alles was spannend. Vanaf dat moment was het veel makkelijker om nummers te maken. Identiteit, gemeenschap, nationalisme, immigratie en integratie, dat waren opeens thema’s van levensbelang.”

“Kreeg je niet het verwijt dat *de Helling* een typisch grachtengordelblad was, een elitair onderonsje?” vraagt Van der Lans.

“Nee, dat niet,” antwoordt Van der Meer. “Wel was er soms kritiek dat we te veel afstand hielden van Haagse politiek en beleid, maar dat was een bewuste keuze: geen beleidsverhalen, maar zoeken naar de sociaal-culturele onderstroom, proberen te begrijpen waarom het werkt zoals het werkt.”

Meijers: “Wij hadden nooit moeite om onderwerpen te bedenken. Integendeel, de lijst was altijd lang. Met een aantal discussies heb ik mij meer bemoeid dan met andere. Met kunst en cultuur, en met technologie en digitalisering. Over technologie werd in de eerste jaargangen wel gesproken, maar daarna heel lang niet meer. Wij hebben het weer op de politieke agenda willen plaatsen, want technologie is niet neutraal. Ook zijn we het hele complex van circulaire economie en *commons* gaan volgen, met nummers over ‘gemeengoed’ en ‘eigen verantwoordelijkheid’. Daarnaast gaven we veel aandacht aan diversiteit en identiteit. Dan heb je het over religie, racisme, populisme en nationalisme. Dit is natuurlijk steeds belangrijker geworden de laatste jaren. Ook democratisering en Europa waren terugkerende thema’s. Als theoloog heb ik zelf op het punt van religie wat stenen in de vijver van de partij proberen te gooien, ook internationaal. De koudwatervrees om het daarover te hebben is erg groot. Wat je ziet is dat discussies in de partij niet gevoerd worden omdat er heel weinig moslims in de par-

tij zijn. De discussies over rituele slacht en emancipatie van moslimmeiden zouden dan anders gevoerd zijn. Je mist actuele debatten omdat de mensen om wie het gaat niet zelf meediscussiëren in de partij. Dat is een groot probleem.”

“Zie je dan nog iets van al deze thema’s terugkomen in de inhoud van het partijprogramma?”

“Dat is moeilijk te controleren, behalve dat er wel uit *de Helling* geciteerd wordt in moties op congressen,” zegt Meijers. “Ik heb regelmatig samengewerkt met politici. Zo hebben we een special gemaakt over Amsterdam-Noord en is de redactie eens afgereisd naar Rotterdam-Zuid, Daar waren lokale raadsleden bij betrokken. Met de Eerste Kamer hebben we conferenties georganiseerd rond nummers over religie en voedsel, met de Tweede Kamer een nummer over sociale ongelijkheid en met de partij over humanitaire interventie. Dat was vaak moeilijk, omdat de politieke en journalistieke benadering nogal eens botsen. Tijdens de financiële crisis van 2008 hebben we de politieke consequenties proberen te doordenken van de vraag of we in een nieuwe fase van het kapitalisme zijn beland, of in de ineenstorting ervan. Door aandacht te geven aan nieuwe bewegingen en met hen nummers te maken, hebben we als *Helling* geprobeerd de sociale basis van GroenLinks te versterken.”

Positie binnen partij

Een onafhankelijke redactie die met steun van partijgeld zijn eigen gang gaat, is dat geen bron van

conflicten? Ligt het niet in de aard van een politieke partij om greep op de gelederen te houden, juist ook bij zogenaamde onafhankelijke tijdschriften? Henk Krijnen en Jelle van der Meer reageren mild op dit onderwerp. Krijnen: "Wij begonnen in de periode dat GroenLinks zichzelf nog moest uitvinden, dus er was veel ruimte en bereidwilligheid om ons die ruimte te geven." Van der Meer: "In mijn tijd is het bureau organisatorisch onder de partij gekomen, maar we konden toch probleemloos onze eigen koers bepalen."

Anders ligt het voor Erica Meijers, die meerdere malen de noodklok moest luiden om de onafhankelijkheid overeind te houden. Meijers: "Toen het wetenschappelijke bureau in 2010 een eigen website zou krijgen, wilde de directeur *de Helling* opheffen, vanuit de gedachte dat digitaal de toekomst was. De redactie wilde wel praten over een nieuwe relatie tussen papier en digitaal, maar niet het hele abonneebestand in het putje gooien. Uiteindelijk is het blad gered door oud-redactieleden, waaronder Kees Vendrik. Zij dienden een motie in op het congres dat het afzonderlijke blad behouden moest blijven vanwege de verdienste voor de partij. De motie werd massaal ondersteund, misschien ook omdat het het afscheidscongres was van Vendrik."

"Afgelopen jaar was er opnieuw strijd," vervolgt Erica Meijers. "Dit keer ging het om het afschaffen van het redactiestatuut, dat nog uit de beginjaren stamt. De directeur van het wetenschappelijk bureau wilde de statuten van het bureau wijzi-

gen en daarin de verwijzing naar *de Helling* als een onafhankelijk blad schrappen, waarmee het redactiestatuut automatisch ongeldig zou worden. De wens van de directeur om de inhoud van de *Helling* meer aan te passen aan zijn missie om de partij tot een puur groene partij te maken, speelde hierin een rol. Hij wilde daarbij niet steeds met de redactie hoeven te onderhandelen. Dat dit proces ook na zijn vertrek werd doorgezet, had te maken met het feit dat de partij steeds minder belang is gaan hechten aan intellectuele gedachtevorming buiten de controle van de partijtop. Het imago dat *de Helling* ver van de partij zou afstaan heeft daarmee te maken. De partij wordt steeds meer een verkiezingsmachine, alles draait om het inpluggen van de partij in de kiezersmarkt. Maar goed, we hebben uiteindelijk een nieuw redactiestatuut opgesteld waarin de betrokkenheid van *de Helling* bij GroenLinks en het wetenschappelijk bureau explicieter is vastgelegd. Maar de redactie nog altijd degene is die de inhoud bepaalt."

Toekomstperspectief

"Is een blad als *de Helling* op termijn houdbaar?" vraagt Van der Lans tenslotte.

Krijnen: "Natuurlijk moet je onder ogen zien dat je als intellectueel/vrijzinnig blad kwetsbaar bent voor het verwijt van een grachten-gordelmentaliteit, voor de suggestie dat je een luxe clubje van vrijgestelden vormt. Daar zal je tegenin moeten brengen dat een onafhankelijk platform geen franje is, maar juist bittere noodzaak als het om

het progressieve politiek gaat, om elke vorm van politiek trouwens."

Van der Meer vindt het een mooie vraag om in *de Helling* aan de orde te stellen: "*De Helling* bedrijft geen politiek, ze wint geen zieltjes en geeft geen definitieve antwoorden, ze stelt vragen. Een van die vragen is of een hedendaagse politieke partij daar behoefte aan heeft."

Meijers: "Als je de dertig jaar overziet, zie je dat de kritisch-onafhankelijke geest die nu in *de Helling* waait, ondanks alle breuken en veranderingen, nog steeds hetzelfde is als in het begin. Ik zou er als partij trots op zijn dat er zo'n traditie bestaat van kritisch denken. Juist een partij als GroenLinks moet dat koesteren."

/

Revolutio¹⁴

nieuwe

Op decentraal niveau vernieuwende, progressieve oplossingen zoeken voor problemen, dat is de opdracht waar GroenLinks na de verkiezingen van de gemeenteraden straks voor staat. Daar zijn allerlei ideologisch en technologisch verantwoorde hulpmiddelen voor beschikbaar. In zijn artikel trekt Farid Tabarki een parallel met de geschiedenis van het communisme in de Sovjet-Unie, dat honderd jaar geleden doorbrak.

Door **Farid Tabarki**

Het is een revolutionair jaar. Honderdvijftig jaar geleden publiceerde Karl Marx *Das Kapital*. Vijftig jaar later, in oktober 1917, grepen de bolsjewieken de macht in Rusland. Hun charismatische en wel-sprekende leider, Vladimir Lenin, was de voorman van slechts een kleine, zéér linkse factie, die maar door weinigen enige kans op succes kreeg toegedicht. De 'dictatuur van het proletariaat' die hij vestigde, duurde ruim zeventig jaar.

Nee, in veel opzichten moet Jesse Klaver geen voorbeeld nemen aan Vladimir Lenin, die alle andere partijen onmiddellijk verbood en zijn grote gelijk onderstreepte met terreur. Totalitaire gedachten leiden tot totalitaire regimes; het is mijns inziens dus heel plezierig dat de scherpste kantjes van het gedachtegoed van de CPN (Communistische Partij Nederland) zijn afgeslepen zodra deze partij in 1990 in GroenLinks opging. Lenin was beslist *niet* van het compromis, laat dat duidelijk wezen.

In 2017 zijn het wel dezelfde thema's rond centralisme én rond onverzettelijkheid die bepalend zijn voor de brede volksbeweging die GroenLinks zou kunnen zijn, of misschien al wel is. In dit artikel wil ik daarom een paar dilemma's van dat aloude, linkse ideaal onder de loep nemen. Het centrale tegenover het decentrale: een spanningsveld waarin de theorie en de praktijk van het communisme verschilden. In theorie was 'alle macht aan de raden', in de praktijk heerste de partijtop. En vast tegenover vloeibaar: de revolutionaire, progressieve beweging bleek oerconservatief en volstrekt niet berekend op het omgaan met bijvoorbeeld informatietechnologie.

Met Jesses verkiezingszege in de verse herinnering en de gemeenteraadsverkiezingen in aantocht zijn deze dilemma's voor GroenLinks enorm actueel. Regeringsdeelname kwam er niet

naireren

van; we zullen nog altijd niet weten of GroenLinks in staat zou zijn op landelijk niveau progressief beleid mogelijk te maken. Zou enige partij daar op landelijk niveau écht in slagen? Ik betoog in mijn boek *Het einde van het midden* (2016) dat de natiestaat er in belang op achteruit gaat, ten gunste van het lokale en het internationale niveau. De nationale overheid heeft vaak weinig bewegingsruimte: door internationale afspraken zoals Europese begrotingsafspraken. Juist op lokaal niveau is steeds meer mogelijk.

Je zou kunnen zeggen dat het een zegen is dat straks, wanneer na de gemeenteraadsverkiezingen de colleges worden gevormd, er geen regeringsdeelname van GroenLinks in de weg staat aan de creativiteit van de lokale onderhandelingen. Over de volle breedte van de politieke mogelijkheden hebben de lokale GroenLinksers de ruimte. Op nationaal niveau kan het leiderschap zich beperken tot het voeren van oppositie tegen wat ongetwijfeld zouteloos nationaal beleid zal zijn, en leveren van ongetwijfeld noodzakelijke steun aan maatregelen die voor GroenLinks nuttig zijn. Op dit 'ondersteunend centralisme' kom ik straks nog even terug.

Eerst even terug naar de Sovjet-Unie.

Novosibirsk

Bij Novosibirsk ligt de voorstad Akademgorodok ('Academiestadje'). In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw werkten in deze lommerrijke enclave ten tijde van het bewind van secretaris-generaal Nikita Chroesjtsjov bevoorrechte wetenschappers aan onderzoek dat aan reguliere instellingen ondenkbaar was. Genetisch onderzoek bijvoorbeeld, dat volgens de officiële Sovjet-leer een westerse verdorvenheid was – een soort klimaatscepticisme avant-la-lettre,

maar dan andersom, zoekt u het maar eens op. Ook de briljante wiskundige en econoom Leonid Vitaljevitsj Kantorovitsj werkte hier met een team aan, voor die tijd, high-tech innovaties voor de planeconomie.

Zijn pièce de résistance was een netwerk van onderling verbonden computers die met de juiste algoritmes op lokaal niveau planmatige beslissingen konden nemen, waarbij het grote geheel niet uit het ook verloren zou worden. Leonid Vitaljevitsj won er in 1975 samen met de Nederlander Tjalling Koopmans de Nobelprijs voor economie voor. Hij legde het zelf als volgt uit: 'Het probleem is om een systeem te construeren van informatie, boekhouding, economische indexen en prikkels die het mogelijk maken voor lokale besluitvormende organen om hun beslissingen te waardenen vanuit het gezichtspunt van de hele economie.'

Deze vorm van radicale decentralisatie ging de Sovjet-leiders veel te ver. De jaarlijkse plancyclus van de Sovjet-Unie zou hiermee volledig op de schop moeten worden genomen. De speelruimte van de apparatsjiks zou verdwijnen ten gunste van iets dat toch verdacht veel op marktwerking begon te lijken. Het 'plan-internet' is er nooit gekomen; Kantorovitsj' revolutionaire ideeën gingen, samen met vele andere, op de schroothoop toen Chroesjtsjov werd gewipt en vervangen door de veel behoudender Brezjnev.

Tijdsgewricht noch systeem leverden een geschikte voedingsbodem voor omwentelingen waarin veranderingen plotseling versneld mogelijk werden gemaakt, en waarin het centrale gezag bereid was in te leveren ten gunste van het decentralere niveau. Dat is nu wel anders. Ik keer daarom terug naar het heden en de uitdagingen waar lokale burgers en hun vertegenwoordigers zoal voor staan, en waar de verkiezingen voor de

*Als je radicale decentralisatie serieus neemt,
dan ontstaan hoe dan ook verschillen, die in de ogen
van sommigen oneerlijk uitpakken.*

Lokale GroenLinkers hebben over de volle breedte van de politieke mogelijkheden ruimte voor vernieuwing

/

gemeenteraden zoal over gaan. Of zouden moeten gaan.

Lokale uitdagingen en oplossingen

Decentralisatie is nogal in de mode. Op allerlei terreinen regelt men het op lokaal, decentraal niveau op verrassende wijze het liefste zelf, soms omdat het moet, soms omdat het kan. Ik geef enkele voorbeelden.

De energietransitie is in volle gang. We gaan binnen enkele decennia van het gas af. Het heeft even geduurd, maar traditioneel conservatieve partijen zijn eindelijk gaan bewegen. Maar wie bewegen het snelst? Juist. De kleine Amsterdamse woningbouwcorporatie De Samenwerking meldde in juli 2016 dat ze 320 huurwoningen gaat voorzien van zonnepanelen. De grotere corporaties blijven hopeloos achter: nog maar één procent van het corporatiedak is met panelen belegd. De corporaties hebben beterschap beloofd, maar kijken met argusogen naar Den Haag.

Op het gebied van zorg is de decentralisatie een formeel feit. Sinds 1 januari 2015 zijn de budgetten voor zorg, maatschappelijk werk en jeugdzorg overgeheveld naar de gemeenten. De gedachte daarachter is: de gemeente staat dichterbij de burger. Een tweede gedachte was uiteraard dat er bezuinigd moest worden – van de 10,5 miljard euro van de gezamenlijke budgetten werd het Gemeentefonds slechts 9 miljard euro opgehoogd. De krachten die vanuit de vrees dat de gemeentes het geld ‘aan lantaarnpalen zouden uitgeven’ de bedragen wilden laten oormerken, zijn gelukkig minder sterk gebleken dan de krachten die de decentralisatie consequent wilden doorvoeren: de gemeentes mogen zelf budgetteren.

De genoemde zorgtaken blijven collectief verzekerde voorzieningen die lokaal worden

uitgevoerd. Verder gaan vormen van decentralisatie waarbij de overheid helemaal niet meer komt kijken, of slechts marginale eisen stelt. Zelf de vuilnisophaal regelen in je wijk, of je als zzp'ers verzekeren tegen de derving van inkomsten uit arbeid door middel van een broodfonds. Dat laatste is aan een enorme opmars bezig, met name omdat arbeidsongeschiktheidsverzekeringen voor zzp'ers amper te betalen zijn en als het puntje bij het paaltje komt, niet uitbetalen.

Revolutionaire vernieuwing

De voorbeelden illustreren dat decentralisatie vaak wezenlijk vernieuwend is wanneer ze eigenaarschap teruglegt op de plek en het niveau waar het hoort. Het wooncomplex krijgt weer iets te zeggen over de energie die op het dak wordt gewonnen, het zzp-collectief over de regels op grond waarvan onfortuinlijken een uitkering uit het broodfonds kunnen verwachten, et cetera. Dat samen dingen regelen (geen links of rechts gedachtegoed overigens) is er in de afgelopen decennia een beetje uitgeraakt. We zijn, zoals consultant Jeroen den Uyl (verre familie van de oude PvdA-leider) het noemt, gewend geraakt aan zowel een dikke overheid als aan een dikke markt. Als je dus bijvoorbeeld kinderopvang onderwerpt aan een waaier van nationale regels, en vervolgens aan marktpartijen uitbesteedt die aan anonieme hedgefund-investeerders zo veel mogelijk winst uitbetaalt, is het niet vreemd dat je te dure, anonieme en van de mensen vervreemde diensten overhoudt.

Een inmiddels goed uitgewerkt alternatief is de *commons*. Op het podium van Pakhuis de Zwijger in Amsterdam hebben onder de titel *New Democracy* inmiddels meer dan twintig bijeenkomsten plaatsgevonden waarbij deze ‘nieuwe vorm van collaboratieve consumptie en productie’ met

tallose experts wordt besproken: een buurtpark inrichten, een energiecollectief vormgeven, de peer-to-peer-economie regels geven. Alle voorbeelden zitten in schemergebieden. Ze zijn altijd een mengeling tussen publiek en privaat. Ze bieden een bonte mix van linkse en rechtse ideeën. Ze zijn radicaal gedecentraliseerd en werken op lokaal niveau het allerbest maar verdomd: daar moet de overheid ineens weer wat.

En over die vermaledijde centrale overheid moeten we het ten slotte nog even hebben. Want of we nu een commons-project gaan starten of binnen de bestaande wettelijke kaders op lokaal niveau jeugdzorg willen organiseren of een school willen stichten, Jesse heeft in Den Haag nog wel wat te doen.

Haagse nachtwakers

De doelstellingen van een van de New Democracy-avonden in Pakhuis de Zwijger, nummer 18, waren wel heel ambitieus: de vrije markt hervormen. Bas van Bavel, hoogleraar transitie van economie en samenleving in Utrecht, en Ewald Engelen, hoogleraar financiële geografie aan de Universiteit van Amsterdam, waren twee van de gasten. Van Bavel lichtte de centrale stelling van zijn boek *The Invisible Hand?* toe. Volgens hem leidt de vrije markt, die eerst een hulpmiddel was om burger te emanciperen, nu tot een opeenhoping van de 'bouwstenen van het leven' bij de elite. Het gevolg is een uitholling van de democratie. Ewald Engelen, hoogleraar financiële geografie aan de Universiteit van Amsterdam, vulde aan dat niet de markt, maar de overheid voor alle investeringen in infrastructuur heeft gezorgd. 'You didn't create it, stupid!' verweet hij de markt ter plekke, en hield een vurig pleidooi voor een sterke overheid, althans als investeerder.

De logica is helder: de staat mag zo veel mogelijk terug naar de rol van de nachtwaker. De straten moeten goed geplaveid zijn zodat niemand struikelt, met voldoende verlichting. Een en ander als beeldspraak, dus in de ruimste zin van het woord. Het *energy internet* (een term van de veelzijdige denker Jeremy Rifkin) dat informatie en energie combineert, heeft ook governance nodig. Net als ingenieuze vormen van commons die wellicht bijten met nationale wetgeving, regels voor intellectueel eigendom bij microbetalingen bij nog onontdekte vormen van de deeleconomie en ga zo maar door. Dat zijn vaak heel technocratische, ondoordringbare dossiers.

De normen en waarden die daarachter liggen, zijn echter vaak heel wezenlijk en aansprekend. Dat onderstreept de mening van drie staatsrechtsexperts, eind 2015, dat decentralisatie van de zorg indruist tegen het staatsrecht omdat bij de zorg gelijkheid zou moeten prevaleren boven maatwerk. Nu is het bij juristen altijd een beetje onduidelijk of ze vinden dat het zo zou *moeten zijn*, of dat het zo volgens het huidige recht *is*. Ze beweren het laatste, maar in beide gevallen is de discussie essentieel hoe veel ongelijkheid we bereid zijn te accepteren. Als je radicale decentralisatie serieus neemt, dan ontstaan hoe dan ook verschillen, die in de ogen van sommigen oneerlijk uitpakken. Ergens zit daarin een *bottom line* die we niet mogen passeren. Let wel: het van tafel vegen van de decentralisatie van de zorg in zulke algemene termen is volstrekt achterhaald en veel te vergaand.

De neiging om het bij de minste zorg weer centraal te willen regelen, zit diep. Dat zegt ook sociaal-democraat Jacques Wallage, of all people. De voormalig voorzitter van de Raad voor het openbaar bestuur (Rob) stelde in het advies *De*

\

De voorbeelden illustreren dat decentralisatie vaak wezenlijk vernieuwend is wanneer ze eigenaarschap teruglegt op de plek en het niveau waar het hoort.

bestuurlijke verantwoordelijkheid voor systemen dat de Tweede Kamer en de regering de neiging heeft zich op te stellen als hiërarchische figuren. Telkens als het misgaat, wordt er weer iemand ter verantwoording geroepen. Zo werkt het niet: decentralisatie betekent dat juist de verantwoordelijkheid elders moet komen te liggen. Nodig zijn dus betere spelregels over gezamenlijke verantwoordelijkheden. En wat minder scoringsdrift vanuit Den Haag.

Leuze en oplossingen

Tot slot terug naar de uitdagingen van de groenlinkse beweging. Wat moet de voorman in Den Haag zien te bereiken, en wat de lokale GroenLinkers die na de verkiezingen aan zet zijn? Een bekende leuze van de bolsjewieken was: 'Communisme is macht aan de raden en de elektrificatie van het hele land!' Dat laatste gebeurde in de Sovjet-Unie en in de satellieten in hoog tempo. Technologieën die ná de koelkast en de televisie kwamen, braken echter nooit door. Wellicht heeft dat iets te maken met het feit dat de raden, de sovjets, nooit enige daadwerkelijke macht kregen.

Het zou jammer zijn als voor de betuttelende nationale overheid een betuttelende plaatselijke overheid in de plaats komt. De plaatselijke GroenLinkers zouden er wat mij betreft dus voor moeten zorgen dat de macht naar zelfbenoemde groepen burgers gaat, die worden ondersteund door een slimme, bescheiden en eerlijke infrastructuur. Het ontwerp daarvan is een grote uitdaging en kan op allerlei manieren fout gaan, bijvoorbeeld wanneer het vertrouwen dat de (plaatselijke) overheid aan burgers schenkt bij nader inzien voorwaardelijk is als de verzonnen oplossingen wat al te origineel zijn. Regels moeten tot een minimum worden beperkt, en open, betekenisvol contact tussen de sleutelfiguren zorgt

voor efficiënte uitwisseling. De plaatselijke ontmoeting staat dus centraal, in tegenstelling tot de 'dikke' overheid of markt. Zo moet de samenleving de gelegenheid kunnen krijgen om vooruitstrevend om te gaan met veranderingen.

Juist een progressieve beweging die de open samenleving omarmt, is bij uitstek het vehikel om hiervoor een lans te breken en de nodige heilige huisjes omver te trappen. Dat zijn er nogal wat in Nederland. Vanuit Den Haag moeten de grote lijnen daarvoor worden uitgezet vanuit de juiste ideologische overtuiging van de open samenleving. Ik wens Jesse en alle lokale GroenLinks lijsttrekkers daarbij veel succes.

Voorwaarts!

/

Literatuur

B. van Bavel, *The Invisible Hand? How Market Economies have Emerged and Declined Since AD 500*, Oxford University Press, Oxford 2016.

Raad voor het openbaar bestuur, *De bestuurlijke verantwoordelijkheid voor systemen*, Den Haag 2016.

F. Tabarki, *Het Einde van het Midden. Wat een maatschappij van extremen betekent voor mens, bedrijf en politiek*, AtlasContact, Amsterdam 2016.

de stad

Van oudsher zijn steden economische centra. Maar als gevolg van de globalisering is er een fundamentele verandering gaande in de manier waarop het geld wordt verdiend in de stad. Dat wordt steeds meer zichtbaar en voelbaar voor de stedelingen. Als de stad een pretpark voor toeristen wordt, een vehikel om geld te verdienen, waar is dan nog ruimte voor de bewoners?

In het vorige nummer toonde kunstenaar Bart Stuart zijn beelden van verstedelijkend China. Over zijn visie op Amsterdam gaat het volgende gesprek.

Door **Martine Velez**

Beeldend kunstenaar Bart Stuart woont en werkt in Amsterdam geeft les op de Bildung Academie van de Universiteit van Amsterdam en aan technische universiteiten in Duitsland. Hij wil 'de mens' weer centraal stellen in het plannen en het werken aan de stad. We treffen elkaar in een van de trendy cafés op het terrein van de voormalige scheepswerf van de NDSM, de Nederlandsche Dok en Scheepsbouw Maatschappij, waar ook het atelier van Bart Stuart zich bevindt. Van achter de grote ramen hebben we uitzicht op het IJ, de ader die Amsterdam met de zee verbindt. Vroeger voeren hier de grote schepen met hun zware ladingen, maar nu zien we vooral plezierjachten voorbij varen.

Hoe zou jij 'de stad' typeren?

“Een stad is een strijdtoneel, waar politieke denkbeelden over het goede leven worden uitgevochten op een tamelijk klein oppervlak. Dat overstijgt de directe belangen van de groepen die in de stad wonen en werken of haar bezoeken. Het gaat niet alleen om wat je nu kunt kopen, of consumeren, maar ook om de vraag hoe je langdurig vreedzaam kunt samenleven met heel verschillende groepen mensen. Dat aspect staat nu zwaar onder druk.”

Hoe komt dat?

“Meer en meer bepaalt instant-behoeftebevrediging de economie in de stad. Dat correspondeert met een politiek die functioneert als fastfood, waarbij de korte termijn waarop iemand kan worden afgerekend door kiezers de besluitvorming bepaalt.

“Daar gaat een lang proces onder schuil, dat goed te illustreren valt aan de hand van het verhaal van de voormalige scheepswerf van de NDSM, waar we nu zitten. Ook hier ging het van *labour* naar *leisure*. Eerst was er zware scheepsindustrie, die aan duizenden mensen werkgelegenheid bood. Waar de stalen mammoettankers werden gebouwd, liggen nu luxejachten. Die zijn een eindbestemming voor vrije tijd. Zo verandert de stad van functie. Van een plek van emancipatie, dreigt de stad nu een plek van segregatie te worden. In China zie je nog steeds dat veel mensen naar de stad trekken om een betere toekomst te vinden. Je begon in de stad als arbeider, om daarna via onderwijs op te klimmen. Maar de ste-

als strijoto

delijke economie van nu biedt nauwelijks nog ruimte aan mensen die met hun handen werken. In Europa is dat nog veel sterker het geval: van een economie van het maken zijn we naar een economie van dienstverlening en verkoop verschoven. De gevolgen daarvan worden op steeds extremere wijze zichtbaar en voelbaar in de stedelijke leefomgeving.

“Neem Amsterdam. Vroeger was dat een handelsstad, met cacao, koffie, staal en hout. Nu zijn de mensen zelf het handelswaar geworden: in de pakhuizen wonen mensen, die hun huizen weer aan toeristen verhuren; in de oude fabrieken zitten cafés en restaurants; de havens worden festivalterreinen. Goed, we hebben nog wel de grootste benzinehaven; Amsterdam als haven drijft geheel op olie, kolen en benzine, maar dat zijn allemaal erg vervuilende grondstoffen die weinig toekomstperspectief hebben.”

Op welke manier worden deze veranderingen zichtbaar in de stad?

“In de eerste plaats wordt het simpelweg drukker: de toenemende horeca, de toeristen op hun huurfietsen, enzovoort. Maar het zit dieper: het leven in de stad als een strijd tussen conflicterende belangen waarin je je moet engageren, staat onder druk. In de twintigste eeuw richtten anarchistische woongroepen woningbouwverenigingen op in Amsterdam-Noord om arbeiders van een goede woning te verzekeren. Dat was een strijd die je voerde als lid van een collectief. Het kostte moeite. Nu gaat de stad steeds meer over gemak en ontspanning, over het consumeren van een menu dat door iemand anders is samengesteld.

We kijken hier uit over het IJ. Aan de overkant wordt een enorm groot en beeldbepalend gebouw neergezet, het zogenaamde poortgebouw, ontworpen in 2009. Alles eromheen moest voor dit megaproject wijken. In een oude arbeidersbuurt wordt hier

gebouwd voor de superrijken. In het zwevende deel tussen de twee torens komt het duurste appartement van Amsterdam. Het werd voor vijftien miljoen euro gekocht door een Chinese Amsterdammer – dat riep veel verontwaardiging op. Maar de eigenaar heeft het nu al weer doorverkocht, terwijl het nog niet eens af is. Het gaat dus niet meer om wonen, het gaat niet meer om de opbouw van een buurt waar mensen met elkaar samenleven; het gaat puur om gegoochel met zoveel mogelijk geld. Precies daarvoor is dit gebouw ontworpen: geld verdienen.”

Wat heeft de stad aan zo'n gebouw?

“De gemeente strijkt belasting op en krijgt geld uit de gronduitgifte, maar verder heeft de stad en de buurt waarin het staat er niets aan. Daarom is het ook zo'n sterk symbool: alle mensen moeten er naar kijken, maar ze hebben er alleen maar last van omdat het gebied voor hen ontoegankelijk is geworden.

“De schaal waarop dit gebeurt is te groot voor Amsterdamse en Nederlandse investeerders, dus zie je allemaal buitenlandse partijen de stad binnenkomen. Daarmee verandert het concept van de stad wezenlijk. Er wordt geen geld meer verdiend *in* de stad, maar *aan* de stad. De handel met zo'n appartement laat dat zien: de stad zelf is een verdienmodel geworden. Ze is geen plek meer waar bedrijven zich vestigen, ze is zelf een bedrijf geworden.”

Je hebt dat hier op de NDSMwerf ook zien gebeuren. Hoe ging dat?

Foto: Philippe McIntyre

Vroeger was Amsterdam een handelsstad, met cacao, koffie, staal en hout. Nu zijn de mensen zelf het handelswaar geworden.

oneel

“In 1985 viel het doek voor de scheepswerf. Er volgden massaontslagen en alle havenarbeiders stonden op straat. Toen veranderde de werf van de trots in de schaamte van Amsterdam Noord. Alles bleef lange tijd liggen zoals het was achtergelaten. In 1993 kraakte een goede vriend van mij, een kunstenaar, de sloopshelling waarin ik nu nog altijd werk, en nam het in gebruik als atelier. Na een tijdje sloot hij een contract met de beheerder en begon huur te betalen. Ik raakte wat later betrokken; met een groep kunstenaars probeerden we het terrein weer aantrekkelijk te maken. In 2000 begon de gemeente zich voor het gebied te interesseren; er werd een prijsvraag uitgelooft voor gebiedsontwikkeling. Daarna kwamen de beleidsplannen en de miljoenen. Daar ging het al mis: kunst werd instrumenteel, de

wegbereider voor iets anders, namelijk het verdienen van geld. Dat is de achterliggende gedachte van de broedplaatsen voor kunstenaars.

“De gemeente heeft er belang bij dat de grondprijs zo hoog mogelijk is, want dan krijgt ze meer geld binnen. Dat is een verdienmodel dat vaak tegen het belang van een buurt indruist. Twee jaar geleden moesten alle kunstenaars hier vertrekken, alles werd gerenoveerd en de plekken werden opnieuw verhuurd voor een veel hoger bedrag. Er kwamen grote bedrijven, gerund door buitenlandse firma's, waarachter weer buitenlandse vastgoedbeleggers zitten. En dat zijn geen leuke burens, want die kan je niet belenen om de slingers helpen ophangen als je een buurtfeestje organiseert, want ze zitten op de Bahama's.”

Groene partijen moeten zich richten op de grote financiële structuren in plaats van op leuke groene projecten als citygardening en klimaatneutrale cafés.

Dit alles roept de vraag op: van wie is de stad? En wie heeft de macht om deze vraag te beantwoorden?

“Ook in Amsterdam is wel duidelijk dat *money* de planner is. Al die kaas- en ijswinkels in de binnenstad zijn er niet omdat wij zo van kaas en ijs houden; daar zitten grote financiële structuren achter die de stad in een pretpark voor tijdelijke bezoekers veranderen. En dat zijn geen lastige bezoekers, maar consumenten die bevredigd willen worden met seks of wiet of kaas of nutella en ijs, en zodra dat gelukt is gaan ze weer naar huis. Maar dat is wel een hele cynische opvatting van wat een mens nodig heeft in zijn leven. (lacht) De stadsbewoners hebben er in elk geval weinig aan.”

Waar is de politiek in dit verhaal?

“Ja, dat is moeilijk. De PvdA heeft in Amsterdam dit hele proces richting de stad als bedrijf mede mogelijk gemaakt, terwijl je liever zou willen dat de politiek de overname van de stad door multinationale bedrijven bevaart en bevecht. Groene partijen kunnen daarbij veel betekenen, want energie en voedsel zijn de grote onderwerpen voor de komende jaren. Maar ze moeten zich dan wel richten op de grote financiële structuren in plaats van op leuke groene projecten als *citygardening* en klimaatneutrale cafés.

“Je hebt ook de nationale overheid nodig, én Europa, want je kunt als stad in je eentje niet op tegen die grote bedrijven. Het huidige debat over stedelijke autonomie zie ik als een achterhoedegevecht: hoe denk je het als stad op te kunnen nemen tegen de 25.000 postbusbedrijven die hier zitten omdat de stad een *taxhaven* is? Ik denk dat je geen schijn van kans hebt tegen de juristen van bedrijven als Gazprom en de Rolling Stones, want wij hebben niet eens genoeg juristen om de hondenpoep aan te pakken! Die gedachte dat de creatieve klasse moet

bijdragen aan de concurrentiepositie van de stad, is onderdeel van de visie van de stad als bedrijf, en daar schieten de lokale burgers niets mee op.

“Wees als groene partij ook kritisch. AirBnB maakt onze woningen met behulp van algoritmes tot hotels. Een Taiwanees huurbedrijf zet nu de hele stad vol met gele fietsen die je met een app kunt huren, een paar uur gebruiken en dan weer weggooien. Ze verdringen de fietsen van de bewoners en zorgen voor chaos. Het heet deeleconomie en klinkt sympathiek, maar in feite is het fastfoodeconomie: huizen, fietsen, taxi's: alles wordt fastfood. Dit kan alleen werken als de inkomsten een meerwaarde geven aan de buurt en de stad. Maar de winst verdwijnt naar het buitenland, terwijl de buurt en de stad de rekening betaalt in de vorm van overlast en rommel. Daarom geloof ik wel in een sterke overheid, want je hebt regulering nodig.”

Welke obstakels zie je voor de politiek bij het terugveroveren van de stad voor de burgers?

“Ten eerste natuurlijk de politieke visie van partijen zelf: zij moeten inzien dat de stad een plek is om samen te leven, en geen vehikel om geld te verdienen. Dan is er het vraagstuk van de politieke representativiteit: partijen hebben steeds minder leden en er is steeds minder betrokkenheid. Er moet nagedacht worden over nieuwe vormen van politieke betrokkenheid van burgers, en niet altijd in digitale richting. Mensen zonder computer worden nu meer en meer uitgesloten van deelname aan inspraak. Misschien moeten we in de stad op onderwerpen gaan stemmen in plaats van eens in de vier jaar op partijen.

“Vergeet als derde obstakel ook de bureaucratie niet. Amsterdam heeft 13.000 ambtenaren die proberen de ruimtelijke planning te sturen. Zo'n kolos ontwikkelt vanzelf een eigen logica die er vooral op is gericht zichzelf in stand te houden. De politiek lijkt

zich daardoor steeds meer te beperken tot het checken of procedures correct doorlopen zijn, in plaats van te vragen naar het welzijn van de burgers. Zo zijn er de afgelopen jaren erg veel sociale woningen verkocht in de binnenstad, wat op dramatische wijze ten koste is gegaan van de diversiteit. Dan wordt gezegd: ja, het is triest dat die mensen de stad uit moeten, maar de procedures zijn wel correct verlopen.

“Kortom: het algemeen belang zit niet meer aan tafel, alleen het geld en de procedures.”

Dat klinkt allemaal wel donker.

“Toch heb ik er wel hoop op dat het anders kan. Dit zijn tendensen, en die kunnen nog gekeerd worden. Maar dan moeten we het debat over de stad wel anders gaan voeren. Het is niet genoeg met groene en progressieve gelijkgezinden in een debatcentrum bij elkaar te zitten. Je moet het gesprek voren met de mensen die echt geraakt worden door deze ontwikkelingen. Juist zij worden door niemand vertegenwoordigd in de politiek. Problemen worden besproken op een hoog abstractieniveau en planologen kijken via de tekentafel naar de werkelijkheid. Dus de mensen die het moeilijk hebben, of die door jouw plannen weg moeten, zie je nooit in den lijve, die hoef je niet in de ogen te kijken.

“In groene partijen en groene programma’s worden problemen vaak opgelost door technologie, bijvoorbeeld door de idee van *smart cities*. Maar daarmee geef je de verantwoordelijkheid weg aan grote systemen die informatie over en van ons verzamelen, en rijk worden door geld te onttrekken aan de publieke ruimte. Met *smart cities* investeer je niet in vertrouwen tussen en in mensen. En daar gaat het over. Het gaat over liefde. Over een besef dat de aarde er eerst was en toen pas wij, en dat de aarde er na ons ook nog wel zal zijn; het gaat over betrok-

kenheid bij en liefde voor dat grotere geheel. Wat hebben we nou aan algoritmes als er weer een crisis komt? Dan hebben we alleen elkaar.”

Hoe doe je dat, investeren in elkaar?

“Tegenover het concept van de stad als bedrijf zou ik de gedachte van de stad als DOE-ruimte naar voren willen brengen, in plaats van een passieve consumptieve ruimte. Mensen moeten weer in het middelpunt komen te staan. Dit houdt in dat de publieke ruimte in grote steden moet worden aangewend om samen workshops (geen festivals!) te ontwikkelen, waar je met elkaar actief burgerschap ‘oefent’. Daar kunnen allerlei zaken besproken en geagendeerd worden, en er kan tegelijk een strategie voor verandering worden ontwikkeld, als tegengif tegen het privatiseren van publieke ruimte. Er is gebleken dat in alle grote steden in Europa een grote meerderheid van jonge stadbewoners heel erg voor Europa is, voor democratie en een eerlijke verdeling van de welvaart. Dat geldt ook voor de beide Amerika’s. Met hen moeten we serieus aan de slag. Het blijft een strijd om de stad vorm te geven, en ik houd daar ook van. Want de stad gaat niet om comfort, om achterover zitten met een kruidenthee in een café met duurzame ramen. Het verzet tegen de neoliberale stadsontwikkeling moet vanuit de steden zelf komen.”

/

Een uitgebreidere engelstalige versie van dit artikel verschijnt in de wintereditie van de *Green European Journal* (vol. 16) over steden en hun ontwikkeling. Zie www.greeneuropeanjournal.eu.
Voor meer informatie over het werk van Bart Stuart: bartklaar.nl

*Het heet deeleconomie en klinkt sympathiek,
maar in feite is het fastfoodeconomie.*

Wellust

COLUMN door Thomas Mertens

Van alle ondeugden spreekt die van de wellust vandaag de dag misschien wel het minst tot de verbeelding. Versta me goed: dit is natuurlijk niet letterlijk bedoeld. Hoe onschuldig was de eerste pornofilm, 'pruimenbloesem', die ik indertijd samen met mijn toenmalige vriendin en een vrienden-groep bekeek, in vergelijking met wat de huidige porno-industrie ons tentoon spreidt. Niets, maar dan ook helemaal niets wordt meer aan de verbeelding overgelaten; welke vorm van wellust dan ook is voor nagenoeg iedereen gemakkelijk toegankelijk door een aantal simpele handelingen op de computer of op de telefoon. Neen, enkel qua ondeugd spreekt wellust niet meer tot de verbeelding: immers, wat zou er nog ondeugdelijk zijn aan de verschillende standjes waarmee mensen al dan niet in gezelschap van anderen hun seksuele driften uitleven? De tijd dat seksualiteit als een taboe werd ervaren en wellust als ondeugdelijk, ligt gelukkig achter ons. Was het niet achterlijk om te denken dat seksualiteit alleen 'deugde' binnen het (uiteraard heteroseksuele) huwelijk en om er een sport van te maken om een zo volledig mogelijke taxonomie op te stellen van alle afwijkende en dus ondeugdelijke vormen van seksualiteit, zoals de Dominicaner pater Thomas van Aquino?

De sleutel waarin wij vandaag de dag over seksualiteit spreken, is

niet wellust of ontucht, als de strafrechtelijke vertaling ervan, maar instemming en keuzevrijheid: vrijheid en blijheid op seksueel gebied zolang die maar gebaseerd is op wederzijdse instemming. Zo werd recentelijk een oud-wethouder van Gorinchem vrijgesproken van ontucht met een 16-jarig meisje. Hem hing anderhalf jaar gevangenisstraf boven het hoofd, omdat hij misbruik zou hebben gemaakt van zijn overwicht op grond van leeftijd en status. Maar de rechter was ervan overtuigd geraakt dat het meisje wel degelijk met de relatie had ingestemd. Sterker nog, zij zou zelf de regie hebben gevoerd. De vraag of er 'ontucht' was gepleegd, was dus niet afhankelijk van de handelingen die die twee hadden verricht of van hun status (hij was getrouwd), maar van de vraag of de relatie gebaseerd was op dwang. Wederzijdse instemming zorgt ervoor dat geen strafrechtelijk delict heeft plaatsgevonden.

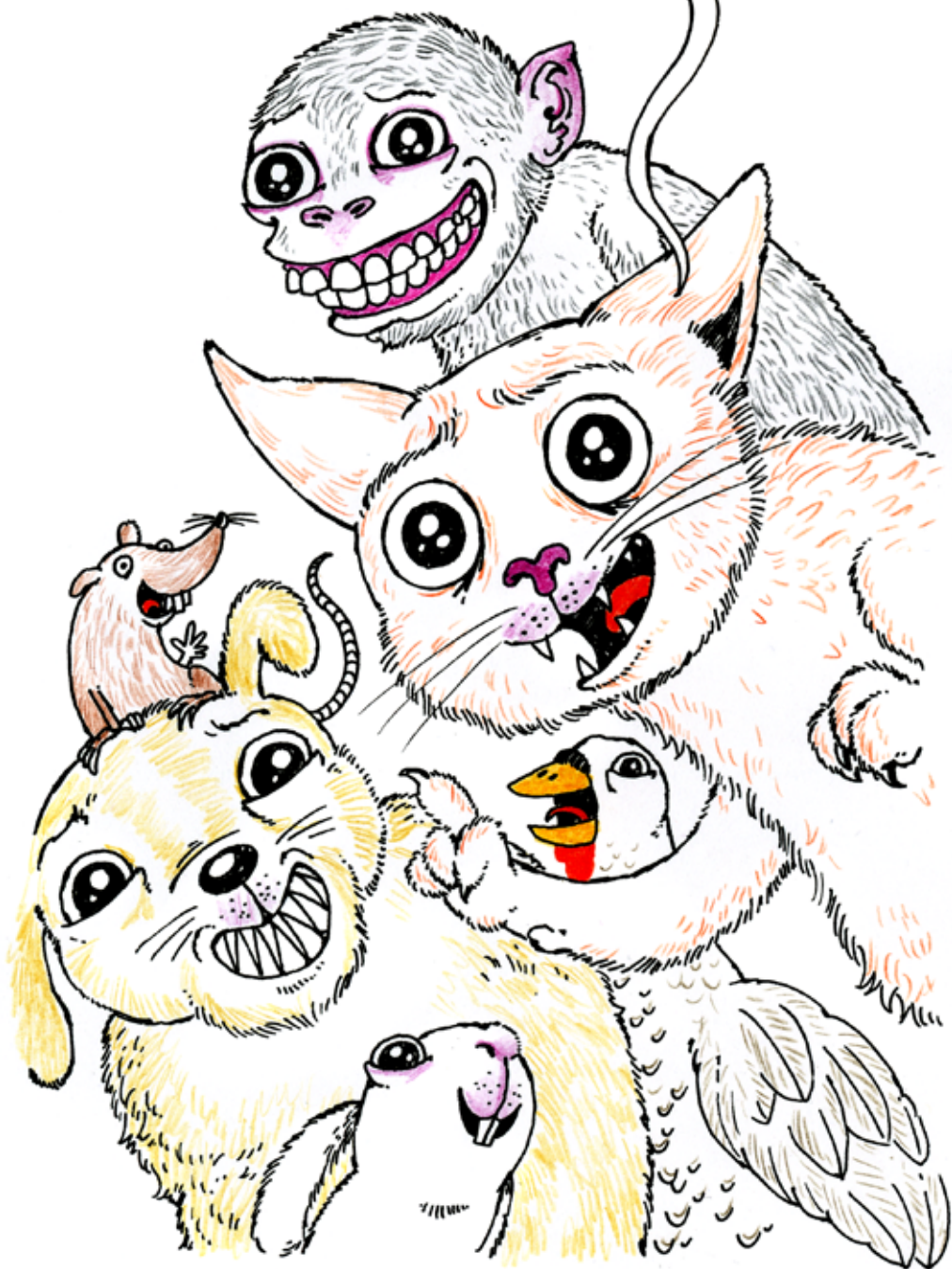
Het is duidelijk: seksuele relaties worden tegenwoordig niet meer beoordeeld vanuit het perspectief van de wellust, maar vanuit de individuele keuzevrijheid. Enkel waar onmogelijk instemming kan worden verondersteld, zoals bij kinderen of bij dieren, is seksualiteit een ondeugd. Daar dient strafrechtelijk vervolgd en eventueel zelfs privaatrechtelijk te worden opgetreden, zoals in het geval van de ontbinding van de Vereniging

Martijn, een vereniging die zich inzette voor de maatschappelijke acceptatie van seksuele relaties tussen volwassenen en kinderen. Toch heeft die verschuiving van perspectief van ondeugd naar keuzevrijheid iets merkwaardigs. Wellust werd immers niet alleen als ondeugd gezien omdat een veronderstelde norm van 'natuurlijke' seksualiteit zou zijn overtreden, maar ook omdat wellust een bedreiging vormt voor autonomie en rationale besluitvorming. Wie in een staat van wellust verkeert, kan over het algemeen niet meer zo goed nadenken. Wellust, net als bijvoorbeeld hebzucht, is een gemoedstoestand die andere functies uitschakelt. Zo luidt wel het gezegde dat mannen over twee organen beschikken die veel bloed nodig hebben terwijl er niet genoeg bloed voor alletwee tegelijkertijd. Kortom, anders dan tegenwoordig wel wordt gedacht, lijken seksualiteit en autonomie geen vanzelfsprekende vrienden te zijn. Daarom hield de rechter in de Gorinchemse zaak een slag om de arm: deze vrijspraak was een juridisch en geen moreel oordeel. Beide vallen blijkbaar niet samen en keuzevrijheid is misschien niet het hoogste goede.

/

Het beest moet los door Merel Barends

Hoi! Heb je een minuutje om te praten over dierenrechten?

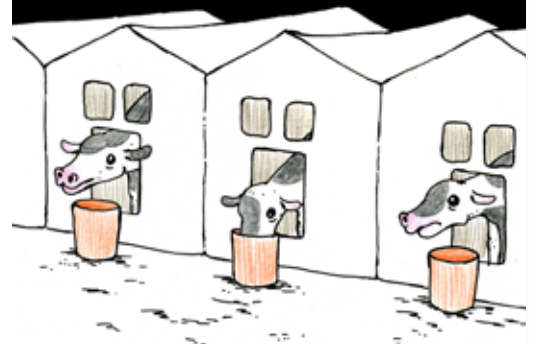

Dieren zijn overal.
Ook al zie je de meeste niet (meteen).

In Nederland komen er voor elke mensenbaby die geboren wordt...

2 lammetjes
7 kalfjes
176 biggen
en 276 vleeskuikens ter wereld.

Weinig van al die babies zullen bij hun moeder opgroeien. Of ooit de zon zien.

Lange tijd was ons idee over het gevoelsleven van dieren nogal... eh... simplistisch.

Maar de Wetenschappelijke Revolutie bracht nieuwe inzichten.

Darwins evolutietheorie zorgde voor een tweede schokgolf in onze perceptie van dieren (en onszelf).

Aandacht voor dierenwelzijn drong langzaam maar zeker door in maatschappij en politiek.

Dat ging niet altijd even soepel. Bij het beruchte Palingoproer in 1886 vielen bijvoorbeeld 26 (!) doden (!).

Inmiddels is wat je wel en niet met dieren mag doen zorgvuldig opgenomen in o.a. de Wet Dieren.

Alles staat opgetekend, van het soort vergunningen dat je moet hebben om een dierentuin te beginnen tot het minimale aantal centimeters van speelgoed in een nertsenkooi.

Maar uiteindelijk draait 't natuurlijk om wat wij willen.

Die nogal cryptische zin betekent dat het verbod níet geldt voor:

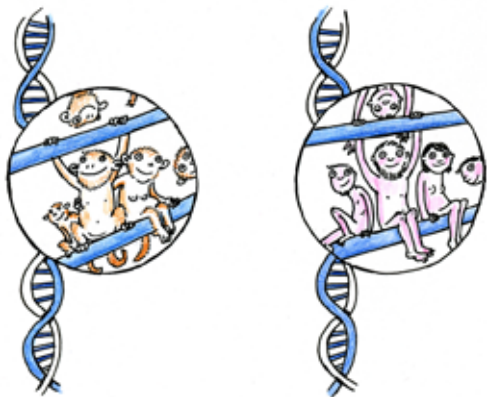
Konijnen, bruine ratten, tamme muizen, cavia's, goudhamsters, gerbils, nertsen, paarden, ezels, varkens, geiten, runderen, waterbuffels, damherten, Middeneuropese edelherten, schapen, struisvogels, emoës, nandoes, Peking eenden, knobbelganzen, grauwe ganzen, kippen, patrijzen, kalkoenen, fazanten, helmparelhoenders, vleesduiven, spierings, beekforellen, zeeforellen, regenboogforellen, zalmen, alen, Afrikaanse meervallen, meervallen, baarzen, snoekbaarzen, tarbots, zeebaarzen, zeebrasem, snoeken, goudbrasems, nijltilapia's, Mozambique tilapia's, kwi kwi's, steuren, tongen, Beluga steuren, garnalen, Europese zee kreeften, Amerikaanse zee kreeften, Turkse zoetwaterkreeften, Louisiana- of Rode rivierkreeften, langoesten, Chinese wolhandkrabben, Noordzeekrabben, watervlooien, roeipootkreeftjes, zeepokken, pekelkreeftjes, zoutkreeftjes, Amerikaanse zoutkreeftjes, Japanse watervlooien, gewone mosselen, gewone oesters, Japanse oesters, Porugese oesters, Amerikaanse oesters, kokkels, St. Jacobschelpen, amandes, zaagjes, strandschelpen, wijngaardslakken, gewone alikruiken, segrijnslakken, achaaatslakken, doodskopakkerlakken, Argentijnse boskakerlakken, Amerikaanse kakkerlakken, huiskrekels, tweevlek krekels, treksprinkhanen, Indische wandelende takken, Annam-wandelende takken, gouden torren, buffalokevers, reuzenmeeltorren, graanklanders, rijstklanders, fruitvliegjes, krulvleugelvliegjes, grote wasmotten, kleine wasmotten, graanmotten, zadenmotten, meelmotten, vleesvliegen, honingbijen, meeltorren, vedermuggen, wespen, rode wormen, regenwormen, mestpieren, zeepieren, Canadese boswormen, borstelwormen en raderdieren.

Ja, hoor 's even, strikt genomen zijn wij natuurlijk óók dieren.

Met sommige apen hebben we zelfs 98% van ons DNA gemeen.

Maar... wij kunnen denken, zij niet!

Tja. Of dat überhaupt waar is, valt te zien, maar dan nog: is dat een goed argument voor wereldheerschappij?

... en op deze planeet heeft een ras met superieure intelligentie de andere bewoners hun autonomie afgepakt en ze tot handel gemaakt.

Bovendien kun je dat argument net zo goed aanvoeren om juist het tegenovergestelde gedrag te propageren.

Whatever.

I'm the KING of the WORLD!

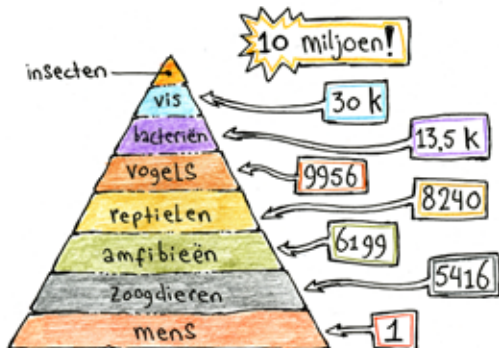
Het probleem met deze indeling is dat hij door óns gemaakt is, op basis van capaciteiten die wij belangrijk vinden (namelijk dingen waar wij goed in zijn).

Met andere maatstaven krijg je een heel andere top 8!

Bijvoorbeeld:

meeste soorten
(grootste verscheidenheid)

(op dit moment in leven)

oudste rechten
(bestaan van de klasse)

In feite is elke hiërarchie onzin. De kosmos is onverschillig, en bijgevolg egalitair.

Wat zou er gebeuren als we die gelijkheid radicaal zouden doorvoeren in de wet?

Komende maandag wordt de Nieuwe Wet Dieren van kracht.

Dierenrechten worden daarin volledig gelijkgeschakeld aan de rechten van mensen.

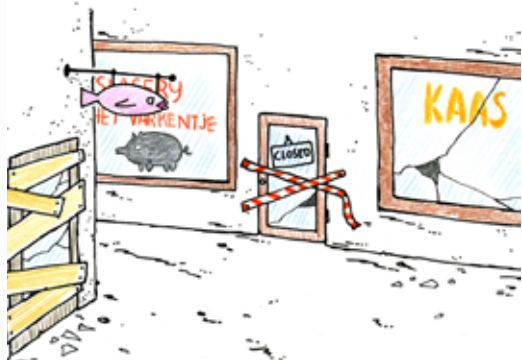
Art. 1.1: Het is verboden om dieren te gebruiken met het oog op de productie van dierlijke producten. Punt.

Want er zal een omvangrijke illegale vleeshandel ontstaan.

En er zullen nog veel meer verstreckende gevolgen zijn.

Honderdduizenden mensen moeten op zoek naar ander werk. Ex-veeboeren komen bijvoorbeeld in de handhaving terecht.

Kunnen we ALSJEBLIFFT weer katten gaan castreren?!

Nee.

Kunnen we dan op 2'n minst weer ratten gaan verdelgen?!

OK

Handen omhoog!
TEGEN DE GROND!

We moeten een nieuw equilibrium vinden tussen vrijheid en veiligheid (liefst met behulp van gezond verstand).

Maar uiteindelijk zal er een nieuwe status quo ontstaan.

Labutees, ontwikkeld in de smaken varken, rund, kip, vis en schildpad*

*omdat 't kan!

CO2-uitstoot en darmkanker nemen zienderogen af. 75% van de Nederlandse landbouwgrond kan voortaan voor iets anders worden gebruikt.

Bodemgebruik in Nederland, 2012-2036

- Rode ruimte
  - Woonterrein
  - Bouwterrein
  - Rode ruimte
  - Overig bebouwd terrein
- Groene ruimte
  - Recreatieterrein
  - Agrarisch terrein
  - Bos
  - Natuurlijk terrein
- Blauwe ruimte
  - Water
- Wildreservaat
- Japanse kers
- Paintball parcours
- Festivalterrein

Bron: CBS, Kadaster.
CBS/jan16
www.cdo.nl/nl00610

EN: er zal een einde komen aan het grotendeels verborgen lijden van miljoenen wezens die net zo levend zijn als jij.

ik ben een dier in het diepst van mijn gedachten

Of ‘het politieke dier’ ook letterlijk bestaat, durft Ton Lemaire alleen van de chimpansees te zeggen. Maar dat dieren veel minder van mensen verschillen dan lang werd aangenomen, dat staat voor hem vast. Hij pleit daarom voor een nieuwe universele moraal, die hij humanimalisme noemt.

Door **Erica Meijers** en **Socrates Schouten**

ton lemaire

Als Ton Lemaire zichzelf met een dier zou moeten vergelijken, komt hij toch uit bij zijn geliefde honden, en dan speciaal bij de bordercolлие vanwege “het spontane, kwajongensachtige, het vrolijke en levenslustige. Misschien vooral de dingen die ik zelf minder heb.” Hij moet grinniken om deze vraag, wanneer we hem in Utrecht te midden van het stadse lawaai ontmoeten, ver weg van de rust van het Franse land waar de antropoloog en cultuurfilosoof woont. Want in zijn nieuwe boek *Onder dieren, voor een diervriendelijke wereld*, benadrukt hij meermalen dat we niet weten wat er eigenlijk in de dieren omgaat, zelfs niet in de dieren met wie we dagelijks omgaan. Met de zinsnede ‘ik ben een dier in het diepst van mijn gedachten’ doet Lemaire in zijn boek vooral op de in de westerse geschiedenis zo vaak ontkende continuïteit tussen mens en dier.

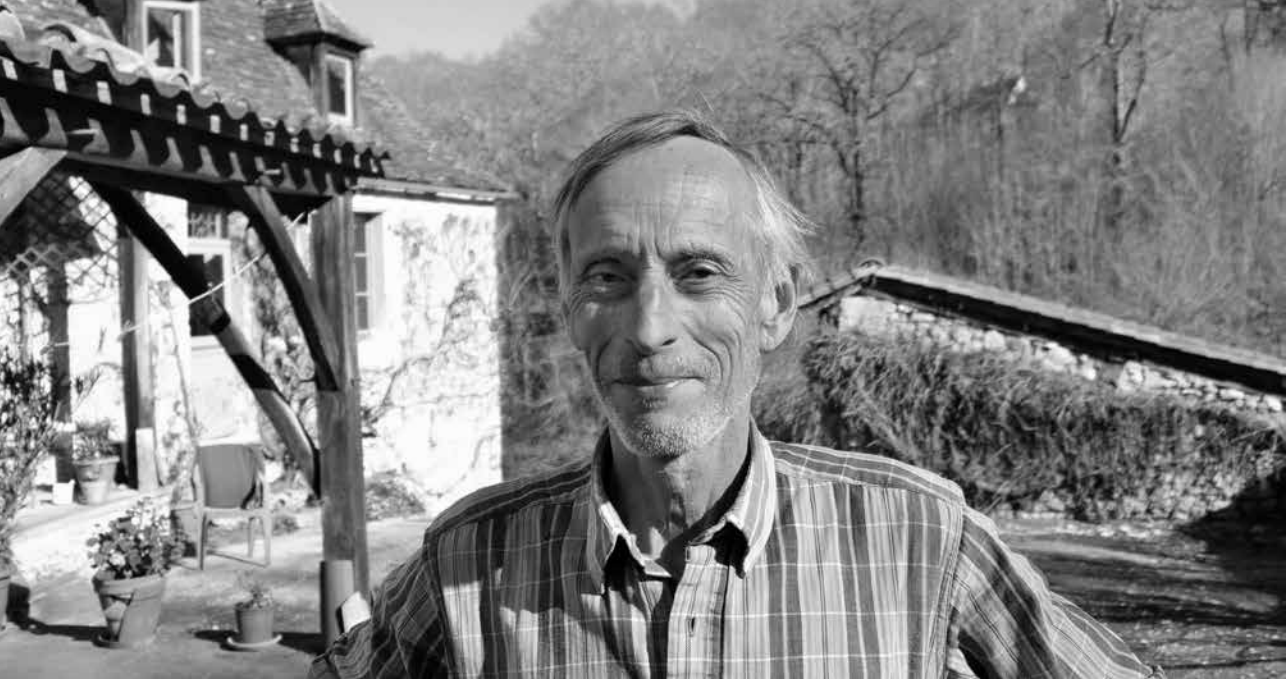
Eenheid

“De milieu- en klimaatcrisis confronteert ons met de gevolgen van een wereld- en mensbeeld dat de mensen buiten en boven de natuur en de dierenwereld heeft geplaatst,” schrijft Lemaire ergens in het laatste deel van het lijvige boek. “Anders gezegd: zij heeft ons bewust gemaakt van de aanmatiging van humanisme en antropocentrisme. We hebben er alle reden voor en alle belang bij om niet langer als een olifant in de spreekwoordelijke porseleinkast rond te stappen maar ons (opnieuw) deel te weten van en in te voegen in het web en weefsel van het leven; om heel concreet

de eenheid van alle leven op de planeet te ervaren en te laten gelden.” Dit fragment kenmerkt de missie die Ton Lemaire in *Onder dieren* onderneemt. Lemaire neemt de verhouding tussen mens en dier uitgebreid onder de loep en gaat daarbij in gesprek met de biologie, waaronder vooral de ethologie (dat het gedrag van dieren in hun natuurlijke omgeving bestudeert), en de sociale en geesteswetenschappen. In veel van zijn boeken gaat Lemaire op zoek naar de manier waarop wij omgaan met wat en wie ons vreemd is, of dat nu mensen, dieren of planten zijn. Ook in dit boek is hij op zoek naar een ethiek waarin “de eenheid van alle leven op de planeet” tot uitdrukking komt.

Lemaire wijdt veel ruimte aan wetenschapstheoretische vragen over de biologie, een vakgebied dat volgens hem te weinig op de eigen geschiedenis reflecteert. Terwijl er zoveel is veranderd in de studie naar dieren. In het verleden werden ze vooral in gevangenschap bestudeerd, waarbij men zo beducht was voor antropomorfisme, de vermenselijking van het dier, dat men de neiging had het dier te reduceren tot een soort instinctenmachine. De moderne ethologie bestudeert dieren in hun eigen omgeving en ziet ze steeds meer als een medesubject, waardoor het dieren soms juist weer te veel dreigt te vermenselijken. Lemaire probeert in zijn boek beide aspecten in evenwicht te houden: het dier als een ander, en het dier als een medewezen. Daarbij is hij zich ervan bewust dat het nooit

echt mogelijk is tot een dier door te dringen, het te kennen. Maar uiteindelijk geldt dat voor mensen onderling ook. Het gaat hem om de wisselwerking: “In de mate waarin we het dier leren kennen, leren we ook onszelf kennen en omgekeerd. Mens en dier staan in een spiegelverhouding tot elkaar, waarbij we onszelf als toegang tot het dier kunnen gebruiken, als we daarop maar kritisch blijven reflecteren.”

Evolutie

Het eerste deel van het boek bestaat uit portretten van de wolf, de olifant, de priefvogel, de bijen, het paard en de hond. Lemaire vertelt over zijn eigen ervaringen met zijn bijen en honden en gaat uitgebreid in op de beelden die over de zes beschreven dieren in wisselwerking met de menselijke geschiedenis zijn ontstaan. In het tweede deel van het boek gaat hij op meer beschouwende wijze op zoek naar een diervriendelijke ethiek voor het antropoceen, het tijdperk waarin de mens de voornaamste geologische kracht is geworden.

De basis van een dergelijke ethiek is dat de mens niet langer

boven de natuur en de dieren staat, maar er onderdeel van uitmaakt. Lemaire keert zich tegen een door het christendom, het rationalisme en filosofisch idealisme bepaald mensbeeld dat “het wezen en de bestemming van de mens boven en buiten de natuur plaatst”. Deze veronderstelde superioriteit van de mens boven de dieren noemt hij – het werd al geciteerd – “de aanmatiging van humanisme en antropocentrisme.” Lemaire: “Zelfs als we het moderne humanistische mensbeeld aannemen, dan is de mens toch een dominante soort, wezenlijk verschillend van en superieur aan het dier. De evolutietheorie heeft hier het idee van continuïteit tussen mens en dier aan toegevoegd zonder daarmee de hoogste plaats van de mens in twijfel te trekken.”

Er valt veel te zeggen over het evolutionisme. Zo kun je stellen dat bepaalde elementen uit de theorie gebruikt zijn om het kapitalisme ideologisch te legitimeren, zoals de ‘survival of the fittest’ en de concurrentie tussen de soorten. Lemaire, die het marxisme als een deel van zijn geestelijk erfgoed beschouwt, beaamt dit:

“Er is inderdaad sprake van een spanning. Darwin is ongetwijfeld beïnvloed door de kapitalistische en rivaliserende individualistische maatschappij waarin hij leefde. En vervolgens is zijn theorie weer gebruikt om die maatschappij te rechtvaardigen. Toch zie ik wel degelijk een mogelijkheid om de exploitatie van dieren door mensen met behulp van de evolutietheorie te bekritisseren, mits die wordt ontdaan van de kapitalistische interpretatie. Al in de tijd van Darwin corrigeerde iemand als Kropotkin dit rivaliserende beeld van de samenleving. Hij liet zien dat onderlinge samenwerking net zo’n belangrijke rol in de evolutie had als rivaliteit, zowel in menselijke gemeenschappen als onder dieren. Inmiddels is het bij biologen en ethologen ingeburgerd om te spreken van ‘menselijke en niet-menselijke dieren.’ Dat zou in de hoogtijdagen van het humanisme schokkend zijn gevonden!”

Maar de idee dat de mens wezenlijk verschillend is van de rest van het dierenrijk, en daarom dieren mag exploiteren en doden, is al veel ouder dan het humanisme.

In de mate waarin we het dier leren kennen, leren we ook onszelf kennen en omgekeerd.

/

Lemaire plaatst deze volgens hem “fatale stap” zowel in de klassieke als in de joodse en christelijke traditie. En daar is hij bepaald niet mild over. “Ik ben toch wel erg anti-monotheïstisch geworden. Het monotheïsme heeft de breuk tussen mens en dier voltrokken. Het jodendom was daarbij cruciaal; dat scheurde zich los uit de verwolchtenheid met de natuur, door niet langer de natuur zelf te aanbidden, maar de god die dat alles geschapen zou hebben. Overigens ontken ik de verworvenheden van joden- en christendom zeker niet. Zij hebben de gedachte van naastenliefde gebracht, en ik heb een groot respect voor de figuur van Jezus. Ik zou mezelf agnost noemen of pantheïst, bij wie het goddelijke in de gehele natuur te vinden is, maar dus niet erboven. Ik beschouw mezelf ook deels als boeddhist, maar ik wil in geen enkel opzicht orthodox zijn. Juist de vraag of de verbinding tussen oosterse en westerse godsdienst mogelijk is, interesseert me. In het Oosten is het dier veel dichterbij de mens.”

Tragisch dier

Vanaf de jaren zestig worden er door wetenschappers steeds meer dingen bij dieren ontdekt waarvan we dachten dat het alleen mensen eigen was: olifanten hebben een rouwproces; veel dieren kunnen problemen oplossen op een voor hen logische wijze; chimpansees herkennen zichzelf in de spiegel en kennen dus een zekere mate van zelfbewustzijn; dieren zijn in staat tot affectie en empathie, enz. De grens tussen mens en dier wordt

steeds vager. Wat blijft er nog over als typisch menselijk? Lemaire schrijft over de mens als een wezen van breuk en dubbelheid. Hij ziet de mens “als het enige dier dat – voor zover we dat weten! – een verhouding heeft tot zichzelf, die kan zeggen: ik denk, maar ik dénk dat ik denk dat ik denk, enzovoort. Dat heeft te maken met onze ‘excentriciteit’, een begrip van de filosofische antropoloog Helmuth Plessner. Als mensen hebben we weinig instincten, die ons gedrag in bepaalde situaties vastleggen. We zijn ongespecialiseerd en kunnen anders dan de meeste dieren in allerlei verschillende leefwerelden aarden: wij zijn universeel. We zijn dus open en onaf. En daar hoort bij dat we ook als enige dier ‘nee’ kunnen zeggen. We kunnen zelfs nee zeggen tegen het leven door zelfmoord te plegen. We kunnen aan onze ideeën ten onder gaan. Zelf heb ik wel last van depressiviteit. De mens is een wezen dat kan lijden aan zichzelf, dat twijfelt en wanhopig kan zijn; de mens is uiteindelijk een tragisch dier. In onze tijd van consumptie en lachdwang, waarin je altijd maar moet lachen en gezellig doen, is tragiek niet erg geliefd meer.”

Daarbij blijft de rol van de geest, die in de westerse cultuur buiten de natuur wordt geplaatst, een moeilijk punt. Waar komt de geest vandaan? Lemaire blijft het ook lastig vinden: “Die vraag legt de vinger op de zere plek. Ik denk niet dat er een scheppingsdaad is geweest van een god, een geest die materie heeft geschapen. Ik zou ook de geest willen verklaren

uit het steeds complexer worden van organische systemen. Op een bepaald niveau van ontwikkeling ontstaat de geest. Maar het blijft mysterieus. Je moet niet in de valkuil vallen van de taal. Als we in de taal een substantief gebruiken, dan denken we te gemakkelijk dat het ook substantie bezit. Zo zijn we gaan denken dat wat wij ‘geest’ zijn gaan noemen, ook op zichzelf bestaat, buiten ons om.”

Universeel

Eén van de inspiratiebronnen van Lemaire is het werk van de etholoog Frans de Waal. “De Waal is heel optimistisch, omdat hij heeft ontdekt dat onze moraal een biologische rugdekking heeft: ook bij veel diersoorten is er sprake van empathie en een aanzet van moraal. Toch is die, zeg maar, tribale moraal die je bij dieren kunt zien, nog iets anders dan de universele moraal die mensen kenmerkt, en die wij danken aan de monotheïstische godsdiensten. Zij breidden, ook onder invloed van het ontstaan van wereldimperia, steden en handel, de moraal van de besloten gemeenschap uit tot de vreemdeling, het niet-stamlid. Met de komst van Jezus, voorbereid door de profeten en geworteld in het jodendom, breekt een universele moraal door. Ook in het oosten kwam, vrijwel onafhankelijk van het westen, een universele moraal tot stand. Deze was breder aangelegd, want zij omvat alle levende wezens. De Boeddha zelf is bijvoorbeeld in verschillende van zijn eerdere levens een dier geweest.”

Uiteindelijk heeft deze universele moraal onder andere zijn

De mens is een wezen dat kan lijden aan zichzelf, dat twijfelt en wanhopig kan zijn; de mens is uiteindelijk een tragisch dier.

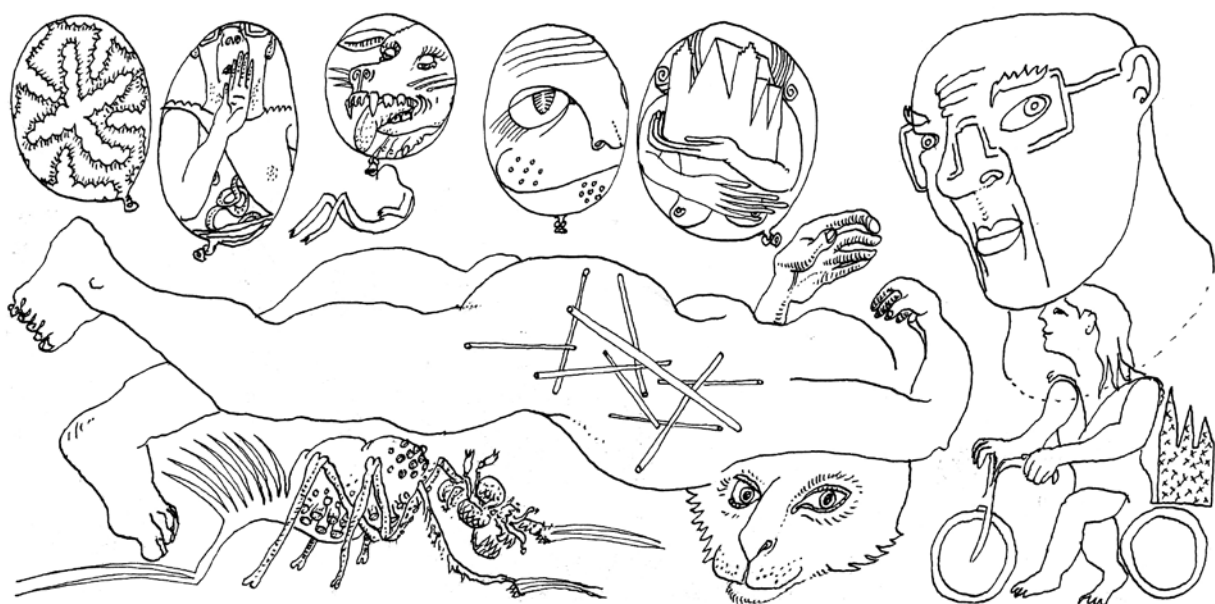
beslag gekregen in de universele rechten van de mens. Maar kan dat perspectief, dat nogal rationalistisch van aard is, wel voldoende motiveren? Lemaire houdt vast aan het belang van de rede, maar relativeert wel: “Een moraal die alleen gebaseerd is op de ratio, zou nooit in staat zijn om mensen voor moord en doodslag en wederzijdse uitroeiing te behoeden. De rede moet gedragen worden door een gevoel, dat je kunt typeren als mededogen, medeleven, compassie. Dat is uiteindelijk hetgene wat ons met elkaar verbindt, en dat moeten we versterken door elkaar te ontmoeten. Niet door technologie een steeds grotere plek in onze samenleving te geven, want het turen naar schermen en het feit dat je door een druk op de knop mensen kunt doden zonder dat je je slachtoffers in de ogen hoeft te kijken, remt de ontwikkeling van empathie.”

In relatie tot dieren speelt behalve mededogen ook het recht op zelfbehoud een rol, noteert Lemaire. “Het is moeilijk om dieren te erkennen waar je last van hebt, zoals muggen en teken. Ik sla die ook dood als ze me willen steken, moet ik toegeven. De vraag is: hoe ver kun je gaan in het niet willen doden van dieren? Er is altijd een spanning tussen het recht op zelfhandhaving en mededogen.” En zo zijn er meer spanningen in het universalisme, zoals die tussen universaliteit en particulariteit. Het klimaatvraagstuk laat zien dat morele kwesties die de hele wereld omvatten al snel te abstract worden. Daar komt bij, aldus Lemaire, dat “we in het tijdperk van het hyperkapitalisme allemaal geatomiseerde individuen zijn, terwijl die globale economie toch vooral tot uniformiteit leidt. Ik zou streven naar een optimale diversiteit en een getrapte identiteit, waarbij

we geworteld zijn in lokale en regionale gemeenschappen, maar wel binnen een universeel mensbeeld. En dat kan alleen geleverd worden door een universele ethiek. De gedachte dat iemand die ik nooit gezien heb, een Chinees bijvoorbeeld, toch mijn naaste is en gelijke, en dezelfde rechten heeft, is een cruciale verbreding van de moraal en een verworvenheid die we moeten verdedigen.”

Humanimalisme

Na zijn overwegingen over de spiegelverhouding tussen mensen en dieren in de geschiedenis, de biologie en de filosofische antropologie, komt Lemaire uit bij een nieuwe formulering van onze morele relatie tot dieren, die recht doet aan de vervagende grens tussen mens en dier. Zijn nieuwe wereldbeeld heet ‘humanimalisme’. Aan de ene kant betekent dit een matiging van het

humanisme, omdat die van zijn antropocentrische kant wordt ontdaan, waarbij de mens centrum en maat van het universum was. Aan de andere kant is het een verruiming van het humanisme, doordat dieren binnen onze morele verantwoordelijkheid worden geplaatst als andere wezens van dezelfde soort. De basis van een dergelijke moraal, voor deze “uitdijende cirkels van welwillendheid”, is datgene wat wij als menselijke en niet-menselijke dieren met elkaar delen: de empathie.

Wat betekenen de ideeën van Lemaire nu voor de praktijk? Op verschillende plaatsen in het boek pleit hij voor een bepaalde politieke en morele houding, vaak in samenhang met vijf cruciale misstanden in relatie tot dieren. Op nummer één staat de bio-industrie met zijn ongeremde uitbuiting en instrumentalisering van dieren, daarna volgen de dierproeven,

waarbij dieren vaak onnodig en wreed ‘verbruikt’ worden. Vervolgens gaat Lemaire nog in op de jacht en de visserij, de dierengevechten zoals het stierenvechten en tenslotte het misbruik van dieren voor amusement (circus en dierentuin) en handel. Uit zijn beschouwingen rijst een beeld op van een ‘humanistische burger’, die vegetariër of liever nog veganist is; de twijfel boven de zekerheid plaatst en de gemeenschap boven het (rivaliserende) individu; die zich oefent in empathie en samenwerking en zich verzet tegen geweld en onrecht tegen menselijke en niet-menselijke dieren; die traditionele rolpatronen tussen mannen en vrouwen doorbreekt (op grond daarvan zijn veel verkeerde beelden van dieren ontstaan), en zich niet laat meevoeren door het genefetisisme, het idee dat het gen alles bepaalt in de sociobiologie.

Lemaire herkent zich wel in dit lijstje, als we het aan hem voorleggen. Hij voegt nog twee expliciet politieke aspecten toe, namelijk de combinatie van kosmopolitisme en regionalisme en de kritiek op de consumptiemaatschappij, waarin de dingen over ons heersen zoals Marx al aan de orde stelde in zijn theorie van het warenfetisjisme.

Maar het allerbelangrijkste kenmerk van de humanist is misschien wel diens betrokkenheid bij mens en dier als wezens die met elkaar deel uitmaken van die ene planeet die ze samen bewonen. Het woord ‘onverschilligheid’ komt in het woordenboek van Ton Lemaire niet voor.

/

Ton Lemaire, *Onder dieren*.
Voor een diervriendelijker wereld,
Ambo/Anthos, Amsterdam 2017

Tekeningen:
Manuel Kurpershoek, zie p. 65

Hedendaags cultureel

Het begrip burgerschap speelt al eeuwenlang een sleutelrol in de (veranderlijke) relatie tussen burger en de staat en tussen burgers onderling. Ook de afgelopen twintig jaar ligt het concept burgerschap op de lippen van politici en wetenschappers. Maar door processen zoals globalisering en individualisering zijn de banden tussen natie, burgerschap en cultuur losser geworden. Een overzicht van de evolutie in burgerschapsvisies en een pleidooi voor creatief en reflectief burgerschap.

Door Sharog Heshmat Manesh

burgerschap

Met de afbouw van de verzorgingsstaat in de jaren negentig werden alle sociale arrangementen onder de loep genomen. In die tijd was de verhouding tussen burger en staat onderhevig aan publiek debat en aan pogingen tot herdefinitie. Centraal daarbij stond het concept burgerschap. In de jaren zeventig werd de term burgerschap gebruikt bij de instroom van vluchtelingen die stateloos werden en arbeidsmigranten die het staatsburgerschap konden krijgen. In de jaren negentig werd met de komst van het neoliberalisme binnen de politiek nieuwe invulling gegeven aan het begrip burgerschap. De bedoeling was de mate waarin sociale groepen gebruik maakten van sociale voorzieningen te verminderen; denk aan ouderenzorg, de eigen bijdrage bij verzekeringen en de vluchtelingeninstroom. De eigen bijdrage werd verhoogd en de staat vroeg burgers om zo zelfvoorzienend mogelijk te zijn.

De afbouw van de verzorgingsstaat gaat gepaard met een scala aan veranderingen. De verhoudingen van domeinen zoals publiek versus privaat en politiek versus persoonlijk, cultuur versus individu of wisselende posities die dwars door het publieke en het privé-domein heenlopen, zijn in de moderne samenlevingen vervaagd. Dit zien wij volgens Hans Schnitzler nu sterk bij sociale media die het onderscheid ondermijnen tussen de privé-sfeer en het publieke domein. Het persoonlijke verwordt tot publiek bezit en publieke zaken worden steeds meer in het privaat-persoonlijke domein getrokken. Dat is wat wij zelf ook met sociale media doen.

Deze vervaging van traditionele grenzen tussen domeinen is kenmerkend voor de overgang van de traditionele naar nieuwe vormen van burgerschap. De veranderlijke nieuwe burgerschapsvormen gaan samen met vervagende grenzen, bijvoorbeeld tussen verschillende bevolkingsgroepen. Door de verbeeldingskracht van burgers vervagen niet alleen de grenzen tussen verschillende etnische groepen maar

ook tussen andere groepen binnen de samenleving, zoals economische en sociale groeperingen. Deze verbeeldingskracht wordt door de pluriformiteit steeds meer divers van aard en neemt daardoor wisselende culturele referentiekaders aan. Denk aan de drie basisrituelen van elke cultuur bij geboorte, huwelijk en dood, waar mensen telkens nieuwe invulling aan geven. Geen feest is nog puur christelijk of puur hindoestaans.

Hoofddoek bij Albert Heijn

Binnen het burgerschapsdebat blijven twee dominante discussies hoorbaar: de ene beschrijft burgerschap vanuit een maatschappijvisie met een republikeinse ideologie, zoals bij D66 en VVD waar het individu centraal staat, en de ander is de communitaristische ideologie waarbij de gemeenschap centraal staat. De PvdA vindt daarbij de onderliggende solidariteit en rechtvaardigheid belangrijk en het CDA het plichtbesef voor de gemeenschap. Binnen GroenLinks zijn overigens beide stromingen aanwezig. Beide stromingen worden uitgedaagd door de toenemende, culturele pluriformiteit, waardoor het definiëren van de gemeenschap ingewikkelder is geworden. Tot voor kort kon men nog het onderscheid herkennen tussen de republikeinse benadering vanuit de VVD die in het minderhedendebat assimilatie centraal stelt, waarin de dominante meerderheidscultuur als maatgevend werd gedefinieerd, en de communitaristische PvdA waarin multiculturaliteit centraal stond. Tegenwoordig domineert bij alle politieke partijen een sterk cultureel assimilatiebeleid.

Door de toename van culturele pluriformiteit zijn overstijgende sociale en culturele normen vervaagd. Dit is terug te zien in de mislukte poging van de commissie voor het ontwikkelen van de culturele, nationale Nederlandse canon in 2006. De bedoeling was dat Nederlanders aan de hand van een canon

« Sharog Heshmat Manesh zette in 2009 het fotoproject 'Mijn Wereld in Amsterdam' op om jongeren, onder leiding van professionele fotografen, te leren hun leefomgeving en wensbeelden vast te leggen. De foto's laten zien dat zij hun wijk als eigen ervaren in tegenstelling tot het centrum van stad waar zij zich toerist voelen.

In discussies over ‘teloorgegane’ kaders krijgt een canon al gauw een cultuurpessimistische teneur.

/

beter zouden weten waar ze hun culturele continuïteit en historische inspiratie kunnen vinden. Een van de belangrijke vragen voor de commissie was: wat is de kern van onze gemeenschap? Wat zijn onze manieren? Aan welke omgangsvormen en gedragingen zijn wij gehecht? Wie zijn ‘wij’ eigenlijk? Het antwoord op dit soort zorgelijke vragen werd gezocht in het definiëren van een vaste kern van het cultureel erfgoed. De gedachte van de commissie was dat een historische canon houvast biedt in een tijd van globalisering, schaalvergroting en de dreiging van fundamentalisme. Ook nieuwkomers en inburgeraars begrijpen dan waar het in Nederland om draait.

De vraag is, hebben Nederlanders wel een nationale culturele canon nodig? Voor wie is die precies bedoeld? En wie stelt de inhoud daarvan vast? Is het in een tijdperk van globalisering wel verstandig vast te houden aan een nationale historische canon? In discussies over ‘teloorgegane’ kaders krijgt een canon al gauw een cultuurpessimistische teneur. Een culturele nationale canon is ook fictief van aard omdat het culturele referentiekader van de meeste Nederlanders uit diverse delen van de wereld afkomstig is. Denk aan Stravinsky, Bach, Shakespeare, Eliot, Beatles, Hemingway, Tolstoy, Pamuk, García Márquez, Picasso, Monet, Shamlu enzovoort. Onze culturele habitus heeft een internationale oriëntatie en de top van de canon zal nooit beperkt blijven tot nationale grenzen.

Toch zijn niet alle pogingen om tot gemeenschappelijke waarden of tot culturele coherentie te komen verkrampt of defensief. Huidige culturele canons zijn niet eenvoudig samen te stellen, maar zij kunnen een onderzoekende en reflectieve houding aannemen, een reflectie zijn op het verleden met het oog op de toekomst, en culturele en politieke waarden verkennen. Daarnaast kan een canon als didactisch instrument verdiensten hebben. Op die manier

voorkomen we dat we in een nationalistisch vertoog terecht komen. Maar het vastleggen van canons is net zo nutteloos als het vastleggen van een nationale, culturele identiteit. Dat geldt ook voor cultureel eigenaarschap waarin het hebben van de eigen cultuur als basisrecht wordt gezien. Voor de jaren negentig en tweeduizend was het onmogelijk te denken dat een islamitische caissière met een hoofddoek bij Albert Heijn werkzaam kon zijn, bij gemeentelijke instellingen of als arts in een ziekenhuis. Gelukkig zijn deze tijden voorbij. Wij komen in de openbaarheid diverse bevolkingsgroepen met diverse uiterlijke kenmerken op verschillende niveaus tegen. Het kan nog beter, maar pluriformiteit in het publieke domein is niet meer weg te denken.

Citoyen

Tot in de jaren negentig werd over twee basis-houdingen van burgers in verband met concept burgerschap gesproken. De ene burger komt voor zijn eigenbelang op en diens belangrijke activiteit is calculeren. De andere burger is *citoyen* die zich inzet voor het algemeen sociaal en politiek belang. Deze twee burgers wisten hun verschillen overbruggen door een poldermodel, waardoor de sociale rust werd bewaard. Maar uit de huidige situatie blijkt dat de calculerende burger niet meer met de sociaal betrokken burger wil samenwerken. Dit is terug te vinden bij diverse rechtse groeperingen die bijvoorbeeld het internationale vluchtelingenverdragen willen opzeggen of artikel 1 van de Grondwet ter discussie stellen. Daarmee wordt burgerschap steeds meer de arena van politieke spanningen en machtsstrijd. Vervolgens wordt op deze manier in Nederland steeds meer afscheid genomen van conflictmijdende politieke verhoudingen, waardoor burgerschap niet meer gezien kan worden als het domein van politieke pacificatie.

In de jaren negentig ontstond een gefragmenteerde burgerschapsbenadering waarin elke groep op zijn eigen manier burgerschap leek te claimen.

Burgerschap als begrip heeft een traditie die terug gaat tot de Griekse oudheid. De Grieken waren van mening dat iedere burger actief moest zijn in de politiek van zijn eigen stad. Traditioneel werd burgerschap opgevat als een geheel van rechten en plichten. In deze benadering werd de goede burger gelijk gesteld aan een soldaat die bereid is voor zijn gemeenschap te vechten. 'Actief burgerschap' werd gezien als een onvoorwaardelijke politieke inzet voor de polis, de stad, maar het moest nog breder worden gezien: als geheel van deugden, zoals bij de Romeinse humanisten.

Burgerschap ontwikkelde zich verder in de stadstaten uit de Renaissance en de Amerikaanse en Franse revoluties uit de achttiende eeuw. In de achttiende eeuw kwam in Frankrijk een beweging op gang om het despotisch regime omver te werpen. Met de Amerikaanse Revolutie van 1776 als voorbeeld nam de Franse burgerij het heft in eigen hand. Het belangrijkste document uit die tijd was de Verklaring van de rechten van de Mens en de Burger (1789); de vrijheidsverklaring van de burgerij. De andere kant van deze vrijheid was de plicht van de *citoyen* (burger) te gehoorzamen aan de republiek die de burgerrechten mogelijk maakte. Dit is de kern van het moderne burgerschap; het actief onderhouden van burgerrechten door het naleven van strikte politieke plichten. In de Franse traditie werd dit een 'democratie plus' genoemd: een democratische staatsvorm die haar burgers meer bood dan alleen vrijheden en rechten, namelijk een publieke ruimte waarin alle mensen door hun gedeelde, deels ideële, burgerschap gelijk waren.

Vervolgens werd burgerschap kort na de Tweede Wereldoorlog geformuleerd door Marshall (1950). Tot eind jaren tachtig van de vorige eeuw voerde zijn visie de boventoon in het wetenschappelijke debat over dit thema. Marshalls definitie van burgerschap bestaat uit drie voorwaarden: de eerste houdt in dat er sprake is van gelijke wetgeving voor iedereen en de plicht van burgers om zich aan deze wet te houden. De tweede gaat over politiek burgerschap, en gaat uit van politieke gelijkheid en de morele verplichting van de burger om zich met de inrichting van de samenleving te bemoeien. De derde voorwaarde gaat over sociaal burgerschap: economische rechten, arbeidsmarkt en recht op onderwijs. Dit sociaal burgerschap was

bedoeld om de wederopbouw van Europese samenlevingen te ondersteunen.

Met de komst van de vrouwenbeweging in de jaren zestig en zeventig en de opkomst van migratie in de jaren zeventig en tachtig kwam er meer differentiatie in de benadering van burgerschap. Marshalls benadering schoot te kort ten aanzien van nieuwe ontwikkelingen, zoals de strijd om vrouwenrechten, homorechten en migrantenrechten. In de jaren negentig ontstond een gefragmenteerde burgerschapsbenadering waarin elke groep op zijn eigen manier burgerschap leek te claimen. Voorbeelden hiervan zijn etnisch burgerschap, vrouwenburgerschap, religieus burgerschap, homoburgerschap, mondiaal burgerschap, nationaal burgerschap enzovoort. Deze vormen van burgerschapsvorming stonden in het teken van het einde van de grote ideologische verhalen.

Sociaal en cultureel burgerschap

Maar deze fragmentarische benadering heeft niet meer dan een decennium geduurd. In het midden van de jaren 2000 werd alweer over twee soorten burgerschap gesproken: cultureel burgerschap en sociaal burgerschap. In de Engelse literatuur komt men dit onderscheid tegen bij Bryan S. Turner, Nick Stevenson, Stuart Hall en Gerard Delanty; zij gaven aan dat er een significant verschil te vinden is in de benadering van sociaal en cultureel burgerschap. In Nederland werd door Judith Vega en Pieter Boele van Hensbroek en in mindere mate door Sandra Trienekens een serieuze poging gewaagd om de belevenis van de burger vanuit een eigen cultureel referentiekader te bestuderen en het mogelijk te analyseren als een identiteit. Sociaal burgerschap werd door Evelien Tonkens met haar theorie Actief Burgerschap vanuit de pedagogiek en de sociologische invalshoek ontwikkeld. Daarbij ging het om burgerschap dat geleerd en ondersteund moest worden door maatschappelijke instituties. Jan Willem Duyvendak waarschuwde in zijn benadering voor de gevaren van cultureel burgerschap dat eenzijdig gedefinieerd kan worden. Voorbeelden daarvan zijn volgens hem dat Nederlanderschap primair met het oog op autochtonen wordt gedefinieerd en dat daarmee burgerschap selectief wordt. Maar het

concept cultureel burgerschap gaat voorbij aan de nationalistische invulling, zoals die door populistische rechtse politiek geïntroduceerd is. Duyvendak ziet cultuur als emotie en wil deze niet meenemen in de betekenis van domein van burgerschap. Deze platonische benadering plaatst intelligentie en rationaliteit ver boven cultuur en emotie. In de platonische visie bestaat de samenleving uit drie onderdelen: hoofd, domein van de intelligentie en dus vormt het politieke bestuur, *organen* vormen de maatschappelijke instituties waarin professionals werkzaam zijn, en de *onderbuik* hoort bij cultuur, kunst, emoties en erotiek. Deze laatste mag volgens Plato niet meedoen aan politieke bestuur omdat het niet transparant van aard is. Cultuur valt dan in de categorie van onderbuikgevoelens die niet transparant van aard zijn. Maar in de sociale burgerschapsbenadering ontbreekt het inzicht om te kunnen begrijpen hoe cultuur op een onzichtbare wijze kracht uitoefent op zowel het individu als op groepen en hoe dit het gedrag van mensen reguleert.

In de jaren 2000 kwam er meer aandacht voor cultuur als een zelfstandig fenomeen in relatie tot het concept burgerschap. Hall vond in tegenstelling tot de sociaaleconomische benadering, dat cultuur op een autonome wijze bestaat en dat het beschikt over een eigen dynamiek. Cultuur kan niet alleen door economische verhoudingen worden bepaald. Cultuur wordt door Hall als een actief fenomeen neergezet dat meer en meer het strijdtoneel kan worden voor bepaalde sociaal-culturele machtsverhoudingen. Hij voorspelde polarisatie en een culturalistiedebat waarbij het voornamelijk over de mate van het gebruik van sociale voorzieningen door minderheden zal gaan. *Quod erat demonstrandum.*

De nieuwe ontwikkelingen in de burgerschapsdiscussie die zich vanaf het eind van de twintigste eeuw voordeden, hebben geleid tot een relatief nieuwe benadering van burgerschap. Trienekens beschrijft burgerschap als uitkomst van alledaagse processen. Verbondenheid en betekenis komen tot stand in alledaagse culturele praktijken en gesprekken. Hierdoor is de betekenis van burgerschap verplaatst van het cognitieve en formele naar het discursieve domein. Burgerschap wordt benaderd vanuit het perspectief van de mensen zelf en niet vanuit

instituties. Allereerst vermindert de belangstelling voor de nationale samenleving; door globalisering en regionalisering is er een afnemend nationaal plichtsbesef. Ten tweede hebben de cultuurindustrie en de bijbehorende symbolische omgeving steeds meer terrein gewonnen, waardoor traditionele instituten onder druk staan van afnemende publieke belangstelling en betrokkenheid. Deze leiden volgens haar tot een nieuwe vorm van burgerschap, namelijk cultureel burgerschap. Die heeft te maken met de ervaring en het gevoel deel uit te maken van een gemeenschap.

In deze benadering is burgerschap een vloeibaar begrip. Burgerschap is niet langer een status; burgerschap kan niet worden toegekend, maar mensen geven zelf invulling aan burgerschap door hun eigen handelen. In deze benadering kunnen mensen zonder verblijfsvergunning ongeacht het politieke standpunt van de overheid door het publiek ervaren worden als volwaardige burgers. Het sociale engagement is bepalend voor burgerschap, in plaats van een formele toekenning door de staat. De toekenning van de verblijfsvergunning voor de Angolese minderjarige vluchteling Mauro Manuel in 2011 is een mooi voorbeeld van de publieke invulling van burgerschap die buiten het zicht van de staat plaatsvond en waarbij de staat zelfs gedwongen werd om tegemoet te komen aan een publieke eis.

In- en uitsluiting

Wat valt er nu te zeggen over burgerschap vandaag? Volgens mij is de onderscheidende eigenschap van burgerschap dat het nooit alleen onszelf betreft, maar ook altijd (impliciet of expliciet) die onbekende Andere met wie we dat burgerschap delen. In dat opzicht moet burgerschap als een sociaal proces worden gezien waarin groepen zich bezig houden met aanspraak op rechten van insluiting en deel zijn van een gemeenschap in het dagelijks leven. Het draait immers om het zoeken en vinden van verbinding of zich verhouden tot anderen.

Cultureel burgerschap is gebaseerd op de mechanismen van in- en uitsluiting, op identiteit, cultureel onderscheid en gedeelde meningen, en verwijst naar de manier waarop samenlevingen rekening houden met de toenemende culturele pluri-

Burgerschap is niet langer een status; burgerschap kan niet worden toegekend, maar mensen geven zelf invulling aan burgerschap door hun eigen handelen.

/

formiteit en misschien wel het toegenomen inzicht in het belang van cultuur voor het functioneren van de samenleving. Daarmee wordt cultureel burgerschap ook het domein van culturele rechten.

Eigenaarschap van verhalen die mensen gebruiken om betekenis aan hun maatschappij te geven, hun plek te bepalen en te construeren, noemen we in de rechtssociologie, culturele rechten. Deze culturele rechten gaan voorbij aan de rechten op het gebied van sociale zekerheid, politieke representatie of burgerlijk recht en richten zich op het recht van culturele identiteit of leefstijl. Cultureel burgerschap beschermt niet alleen het recht om verschillend te zijn, het draagt ook tegelijkertijd bij aan een groepsdemocratie. Cultureel burgerschap moet gezien worden in termen van volledige insluiting in de sociale gemeenschap en het gevoel om ergens bij te horen en je er thuis te voelen, zoals Trienekens aangaf.

Het concept cultureel burgerschap vraagt de politiek ondersteunend te zijn en voorwaarden te scheppen om mensen in de dagelijkse praktijk bij te staan. De vraag is, op grond waarvan kunnen wij democratie van de meerderheid handhaven met het oog op bescherming van de belangen van de minderheid? Cultureel burgerschap kan in een conso- liderende, liberale democratie goed functioneren. Daarvoor hebben wij geen morele overstijgende normen nodig, maar meer een staatsrechtelijke democratie met een hoge mate van reflectie en beschaafdheid.

Horizontale leefcultuur

Cultureel burgerschap verwijst naar het lidmaatschap van een gemeenschap met een pluriform cultureel referentiekader. Een vastomlijnde definitie van een cultureel kader is niet eenvoudig te geven. Hoe cultureel burgerschap invulling krijgt, hangt af van door wie het wordt gebruikt en in welke context. De

vraag blijft welke tijdelijke overstijgende normen als basis kunnen functioneren voor het vormen van een oordeel in een cultureel als ook sociaal vraagstuk.

De kracht van cultureel burgerschap is vooral gelegen in het vermogen om vragen te stellen bij heersende codes, om vanzelfsprekende gebruiken en betekenissen ter discussie te stellen, met andere woorden het vermogen om bestaande normen, waarden of gewoonten te bevragen en eventueel te veranderen. Cultureel burgerschap wordt niet vanuit een politiek bestuurlijke context benaderd, maar meer vanuit een maatschappelijke betrokkenheid en een horizontale leefcultuur en onderlinge verhoudingen op grond van gedeelde culturele ervaringen.

De uitdaging voor ons ligt in het feit dat wij reflectief blijven binnen het staatsrechtelijke bestel maar ook creatief en ethisch verantwoorde besluiten nemen. En dit tegen de achtergrond van verschuivende en veranderende posities van sociale en culturele groepen. Creatief en flexibel omgaan met deze vragen zal meer opleveren dan vastgestelde normen en een culturele canon. Daarin biedt het concept cultureel burgerschap ruim baan aan zowel persoonlijke als gemeenschapsverhalen.

/

Literatuur

- G. Delanty, 'Citizenship as a learning process: disciplinary citizenship versus cultural citizenship', *International Journal of Lifelong Education* 22(6) (2003), 597-605.
- J.W. Duyvendak, 'De staat dwingt iedereen om zich thuis te voelen', *NRC Handelsblad*, 6 december 2014.
- R. Gowricharn, D.W. Postma, S. Trienekens, *Geleefd burgerschap. Van eenheidsdwang naar ruimte voor verschil en vitaliteit*, Uitgeverij SWP, Amsterdam 2012.
- S. Hall, *Het minimale zelf en andere opstellen*, Uitgeverij Sua, Amsterdam 1991.
- M. Hurenkamp en E. Tonkens, *De onbeholpen samenleving, Burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2011.
- N. Stevenson, *Cultural Citizenship, Cosmopolitan Questions*, Open University Press, Berkshire 2003.
- B.S. Turner, *Citizenship and Social Theory*, Sage Publication, Londen 2000.
- J. Vega en P. Boele van Hensbroek, eds., *Cultural Citizenship in political theory*, Routledge London, Londen 2011.

Naar aanleiding van het dertigjarig jubileum vroegen we vier wetenschappelijk bureaus om een reflectie op de Helling en haar rol. Hoe is dat nu, een gewetensvol instituut als de Helling te zijn in het huidige politieke getij? Over electoraat, echtheid, en één dag Trump-getwitter.

Geloofwaardige samenwerking

★ Het mooie blad dat de Helling is, dat Erica Meijers van de Helling maakte, kan niet verhullen dat links Nederland er een zootje van maakte. Met varianten van zelfgenoegzaamheid trekken de progressieve partijen nu minder kiezers dan ooit – de PvdA en de eeuwige regeringsdeelname en bijbehorende arrogantie, de SP en de eeuwige oppositie (plus het Ossche verlangen naar de dood van de PvdA), GroenLinks en het eeuwige elitisme van de binnenstadbewoners. De linkse kiezer heeft daardoor maar liefst drie opties op een lijsttrekker die het allerbeste weet, hoe emancipatie tot stand komt. Oh, wat een verrassing dat-ie bedankt.

En dus staat links er beroerder voor dan ooit. De uitweg is natuurlijk geloofwaardige samenwerking. Niet voor niets sleurt tenminste een deel van de linkse denktanks al jaren aan het thema. Maar het is niet anders, het tij daarvoor verloopt met leiderswisselingen. Denktanks kunnen hoog of laag springen, maar of hun mooie plannetjes landen of niet hangt vooral af van timing – de top van een politieke partij die vindt dat ze lekker bezig is, heeft een broertje dood aan welk advies ook.

Komt tijd, komen nieuwe kansen. Het lange-termijnwerk dat er in het schrijven van gedeelde plannen zit, hoeft zeker niet voor niets te zijn. Wie weet hoe straks de drie

clubs er voor staan als de gemeenteraadsverkiezingen van 2018 achter de rug zijn? Wie weet of Klaver, Asscher en Roemer die overleven?

Stel nu eens dat er dan toch weer poppetjes schuiven, dan zou het een mooie kans zijn opnieuw een agenda van een tegen globalisering bestaande verzorgingsstaat te combineren met een duurzaamheidspolitiek die gewone mensen niet afschrikt door verhalen over eigen verantwoordelijkheid voor afvalscheiding of zonnepanelen. Het vergt behoedzaamheid en tijd – ijdele adviseurs als Ronald Plasterk die daags na de voor de PvdA desastreus verlopen verkiezingen in de krant schreef dat Asscher met de pet in de hand naar Klaver moest – en die daarmee het opportunisme een slechte naam gaf – kunnen maar beter thuis blijven. Er moet wel iets van verantwoordelijkheidsgevoel zichtbaar worden in het proces, zodat de intuïtie van de oude achterban dat links hen verraden heeft niet nog eens bevestigd wordt.

Maar het alternatief is treurig: van verkiezing tot verkiezing hopen dat een van de concurrenten weer even door de hoeven gaat – gedrieën op een ijsschots naar de zomer.

|
Menno Hurenkamp is hoofdredacteur van S&D, het tijdschrift van de Wiardi Beckman Stichting

Visie en verantwoordelijkheid

 De grootste tekortkoming van onze democratie is dat toekomstige generaties geen stemrecht hebben. Dat brengt een verantwoordelijkheid met zich mee om hun belangen zo goed mogelijk mee te wegen in ons denken en handelen. Die plicht rust bij uitstek op progressieve partijen, die toekomstbewaking als basis hebben.

Met die stelling introduceer ik bij presentaties over het D66-gedachtegoed vaak een van onze vijf sociaal-liberale richtingwijzers: Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving. Progressieve politiek vraagt om het telkens verbreden van de eigen horizon. En deze richtingwijzer, dit uitgangspunt, benadrukt voor mij het belang om ons te verbeelden wat er voorbij de horizon van ons eigen leven ligt en de gevolgen van onze beslissingen voorbij ons onmiddellijke eigenbelang.

Een aantal factoren maakt dat dit een steeds grotere uitdaging voor politieke partijen is. Elk jaar een stembusgang, elke week een peiling, elke dag een hype met elke keer een winst- en verliesrekening; allemaal ontwikkelingen die de marges

versmallen van wat als 'geslaagde politiek' wordt gezien en die prikkels vormen voor partijen om de blik te richten op de korte termijn. De grotere volatiliteit van kiezers versterkt die neiging verder. De zekerheid van een vaste aanhang biedt - in theorie, althans - meer ruimte voor bespiegelingen op een verdere toekomst.

Te midden van die verleidingen is het voor partijen een uitdaging om de 'lange termijn' in het vizier te houden. De paradox is echter dat die lange termijn steeds korter lijkt te worden, naarmate verandering sneller gaat. De klimaatcrisis is daar een goed voorbeeld van. Terwijl deze voor menigeen een decennium geleden nog abstract en ver weg leek, zijn het bewijs en de gevolgen tegenwoordig onontkoombaar en direct voelbaar. Ook bij thema's als big data en robotisering die om een toekomstvisie vragen, lijkt de doorlooptijd van 'ver achter de horizon' tot 'pal voor onze neus' niet erg lang. Je zou kunnen zeggen dat de veronachtzaming van de 'lange termijn' door politieke partijen daarmee zichzelf oplost. Maar dat is te gemakkelijk gedacht. Er

blijven voldoende lange termijn onderwerpen die onze aandacht verdienen, zoals de oplopende zorgkosten en de groeiende machtspositie van China. Voor de meeste lange termijn onderwerpen geldt ook dat hoe langer we wachten, hoe minder tijd resteert om na te denken over de beste manier om ermee om te gaan en hoe ingrijpender de uiteindelijke actie.

De angst voor een electorale afstraffing mag dan verklaarbaar zijn, deze mag er nooit toe leiden dat we de lange termijn verwaarlozen. Uiteindelijk is dat niet alleen bad policy, maar ook bad politics. Geloofwaardige toekomstbewaking vraagt van progressieve partijen immers om lange termijn issues niet alleen te agenderen met een wervend en effectief handelingsperspectief, maar ook verantwoordelijkheid te nemen voor de uitvoering daarvan.

| Joost Sneller *is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66*

Graven en schuren

O ironie. Een verzoek om te schrijven over het belang van het werk van een politiek-wetenschappelijk bureau, in een lengte van pakweg één dag Trump-getwitter. Omdat we anders de aandacht van politici niet kunnen vasthouden?

Is dit tekenend voor de uit elkaar drijvende werelden van politiek en wetenschap? De hype tegenover de verdiepende achtergrond, de korte termijn tegenover een termijn die in ieder geval voorbij de volgende verkiezingen ligt. Maar ook de opwellende emotie tegenover de grondige analyse. En, last but not least, politiek pragmatisme tegenover een samenhangende politiek gestoeld op beginselen?

Voor zover het voorgaande adequaat de gescheiden werelden van politiek en wetenschap beschrijft, en daarmee een kloof tussen beide werelden tezamen met onbekendheid of zelfs onbegrip van elkaars denkwijzen blootlegt, ontstaat er enig zicht op de paradoxale situatie waarin politiek-wetenschappelijke bureaus zich bevinden. Hun toegevoegde waarde wordt steeds groter, maar degenen die zich het eerst aangesproken zouden moeten voelen – de politici – onderkennen dit lang niet altijd. Politici ervaren het werk van de verwante bureaus nogal eens als

te abstract, te theoretisch, Prinzipienreiterie. Wat heb je daaraan? En zijn die bureaus niet ronduit lastig, als je net moeizaam een compromis hebt gevonden? Dan willen die bureaus dat nog eens aan de beginselen toetsen. Gelukkig zijn niet alle politici zo. En ook als zij in de drukte van alledag niet aan bezinning op de eigen beginselen toekomen, kunnen zij het wel degelijk op prijs stellen als dat werk wel gebeurt. Sterker nog, ik krijg bijvoorbeeld geregeld van lokale politici het verzoek met hen te brainstormen over hoe liberaal lokale politiek kan zijn. Tot nog toe worden zulke sessies aan beide zijden als bevredigend ervaren.

Je bent er voorts als politiek-wetenschappelijk bureau niet alleen maar voor politici. Je bent er voor alle leden, en verder voor iedereen die wil nadenken over hoe politiek en samenleving beter kunnen worden. Onder de gewone leden van een partij zitten wellicht politici-in-de-dop, die uit bijeenkomsten of publicaties van de denktank ideeën 'meenemen' of ten minste een besef van het belang van beginselvaste verdieping.

Een van mijn voorgangers bij de TeldersStichting, Joris Voorhoeve, als politicus overigens minder honkvast, verwoordde het effect van de werkzaam-

heden van een politiek-wetenschappelijk bureau eens fraai: 'je zaait bepaalde gedachten en vroeg of laat komen die ergens tot bloei. Soms merken mensen iets op zonder te weten waar ze die gedachten hebben opgedaan of gehoord. En dan ervaren ze het als hun eigen briljante inzicht.'

Essentieel is daarbij dat het politiek-wetenschappelijk bureau onafhankelijk van de gevestigde opvattingen in de verwante partij en haar Kamerfracties moet kunnen opereren. Veeljarig voorzitter van het curatorium (bestuur) van de TeldersStichting, Harry Langman, zei terecht dat het wetenschappelijk bureau er niet was om 'de reeds door de partij getrokken conclusies alsnog door de medewerkers [te] onderbouwen'. Oorspronkelijke gedachtenvorming zal schuren. Maar een politieke partij die het vrije debat, en dus diversiteit aan meningen schuwt heeft de samenleving niets te bieden en zal zelf ten dode zijn opgeschreven.

| Patrick van Schie *is directeur van de TeldersStichting, de liberale denktank van Nederland*

Zoektocht naar echtheid

★ Ons land is gefeliciteerd met het dertigjarig jubileum van de Helling. En ik realiseer me dat zulke felicitaties enige toelichting behoeven in onze tijd.

Want vandaag de dag zegt zeker de helft van de Nederlandse bevolking geen vertrouwen te hebben in politici. Principeleze en van de samenleving losgezongen baantjesjagers zijn het. Rechters en politieagenten, journalisten en ondernemers, ze genieten allemaal aanzienlijk meer aanzien.

In de politiek missen we 'echte' mensen, met een 'echt' verhaal. Slechts een op de vijftig kiesgerechtigden wil zich via partijlidmaatschap verbinden met de politiek. Voor mensen met gewoon een eigen mening en geen politieke ambities is die stap groot.

Volgens sommigen is de politiek in een georkestreerde machinerie veranderd, door interne institutionalisering en de externe druk van een mediocratie. Maar het is de vraag of de politiek nou zozeer is veranderd of de samenleving dat is.

Wat het vroeger allemaal zoveel beter? Het fenomeen van een politieke partij – zoals we dat kennen sinds het einde van de negentiende eeuw – komt met partijdiscipline. Het is, ook hier, maar de vraag of die discipline

nou zo veel sterker is geworden, of het verzet daartegen.

Ik denk dat veeleer het laatste het geval is, in de 'autonomisering' van onze tijd. Zien we die niet ook in de politiek steeds vaker terug? Misschien niet zozeer bij partijen, maar zeker wel bij hun politici. Alleen al onder kabinet Rutte-II splitsten acht parlementariërs zich af van hun partij. In het overgrote deel van de gevallen ging het meningsverschil over migratie en integratie, het grote vraagstuk van onze tijd. Dat doet denken aan de grote politieke polarisatie rond de sociale kwestie en de invoering van het algemeen kiesrecht een eeuw geleden.

Ook het optreden van wetenschappelijke instituten past in dit beeld. Ooit dienden zij vooral als voertuigen van partijideologen. Na de democratisering van de jaren zestig en de wettelijke verankering van hun onafhankelijke bestaan in de jaren zeventig, zijn zij steeds vaker een podium van partijdebat geworden.

De Helling vormt mijns inziens geen uitzondering. Persoonlijk leerde ik het tijdschrift kennen via het werk van afzwaaiend hoofdredacteur Erica Meijers. In 2011 – ik werkte toen nog als historicus aan de Vrije Universiteit – haalde Meijers hard uit naar de

onverdraagzaamheid van links ten aanzien van religie. Nadat ik in 2013 zelf directeur werd van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie maakte ik Meijers ook zelf mee in debatten. Ik werd getroffen door haar ontspannen en oprechte houding – en als ik het goed heb waargenomen gold dat evenzeer voor het publiek. Een echte groenlinkser zonder zich in een groenlinks keurslijf te laten dwingen.

Als vrijplaatsen van oprechte politieke zoektochten zijn de wetenschappelijke bureaus van partijen te koesteren. Hoe kritisch we ook zijn op de risico's van individualisering en dunne loyaliteit van onze tijd, de zoektocht naar echtheid is iets om te koesteren. Politieke partijen hebben er eerder meer dan minder van nodig.

Daarom: hiep hiep hoera voor de Helling. En nog vele oprechte jaren toegewenst.

|

Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Thijs Middeldorp
en Joost Janmaat,
griffiers, over *Het
Parlement der
Dingen*

Het Parlement der Dingen is een speculatief onderzoeksproject. We organiseren een politiek gesprek tussen Dieren, Dingen, Planten en Mensen. Daarbij stellen we ons vragen als: zou het recht zich niet op het Leven moeten richten, in plaats van alleen op de Mens? Kunnen we nieuwe politieke rituelen ontwerpen waarin het ecosysteem een nadrukkelijker plek heeft?

Bruno Latour deed zijn oproep tot een Parlement der Dingen in 1991. Wij hebben de handschoen opgepakt. Wij willen zo'n Parlement oprichten: een plaats waar bacteriën, eekhoorns, meren, mensen en varens samenkomen om naar elkaars standpunten te luisteren en waar mogelijk gemeenschappelijke beslissingen te maken. Hierbij stellen we nadrukkelijk dat het Parlement geen excuus is om problemen af te schuiven op andere Dingen of Diersoorten. De Mens bezit de mogelijkheden om verantwoordelijkheid te nemen voor de problemen die zij zelf veroorzaakt heeft.

We denken ook na over ons rechtssysteem. Als een bedrijf een rechtspersoon kan worden, waarom kan een zee dat niet ook? En dan natuurlijk de vraag: is dat zinvol? Er zijn precedenten: de grondwet van Ecuador erkent de rechten van het regenwoud als ecosysteem. En kort geleden werd de Whanganui, een rivier in Nieuw-Zeeland, een rechtspersoon.

Misschien zou de Noordzee, als ze een stem had, een zaak aanspannen tegen de mens en claimen dat de belangen van mensen nu onevenredig zwaar wegen. Wellicht zullen de algen reageren: 'Dat laat ons onverschillig; wij zullen wel overleven, wat de mens ook uithaalt.'

Hoe dan ook, wij zullen de belangen van de Noordzee moeten wegen vanuit een bredere perspectief dan dat van de economie en zelfs dan dat van duurzaamheid. We moeten rekenschap geven van het welzijn van de zee zélf. Het eist van ons dat we het niet-menselijke zien als autonome actoren met hun eigen tempo en waardesystemen.

Misschien is een vergelijking met kinderen terecht: kinderen hebben persoonlijkheden, belangen en rechten, maar kunnen niet juridisch voor zichzelf opkomen – dus hebben we een systeem van voogden. Misschien zou je ook wel de wettelijke voogd van een dier of ding kunnen worden.

Voor ons is het Parlement der Dingen ook een manier om ruimte te maken waarin we zorgen en angsten over klimaatverandering en natuuraantasting kunnen bespreken. Ons doel is om de tegenstelling tussen natuur en cultuur te onderzoeken, bekritisieren en overstijgen.

Het Parlement der Dingen is een publieke ruimte waarin we op gelijke voet met niet-menselijke subjecten willen communiceren. We zijn erg blij met de samenwerking met theatermaker Lotte van den Berg en beeldend kunstenaar Daan 't Sas, die mooie en wezenlijke gesprekken in het Parlement van de Dingen organiseren.

Op dit moment weten we nog niet wat de uiteindelijke vorm van het Parlement zal zijn. Wordt het een fysieke plek, een website, een verhaal, een droom? Is het een gebouw, een ritueel?

/

Begin 2018 richt het *Parlement der Dingen* een Ambassade voor de Noordzee op in Den Haag.
Zie www.theparliamentofthings.org

HET PARLEMENT DER DINGEN

Foto: Michiel Cotterink

Foto: Joost Jammaat

DE STEM VAN EEN RIVIER

In het scheppingsverhaal van de Maori gelden zee, wind en bos als verwant met de mens. Dezelfde mensheid heeft in het Christelijke denken een heel andere verhouding tot de natuur: die van overheersing en exploitatie. De mens is immers geschapen naar het evenbeeld van God. In een poging om deze twee scheppingsverhalen met elkaar te verzoenen, heeft een Nieuw-Zeelandse rivier rechtspersoonlijkheid gekregen. Ze wordt vertegenwoordigd door twee voogden. De rivier Whanganui is het eerste natuurlijke object in de wereld die deze status is gegeven.

Deze en volgende beeldcomposities: met dank aan Studio Rooiejas

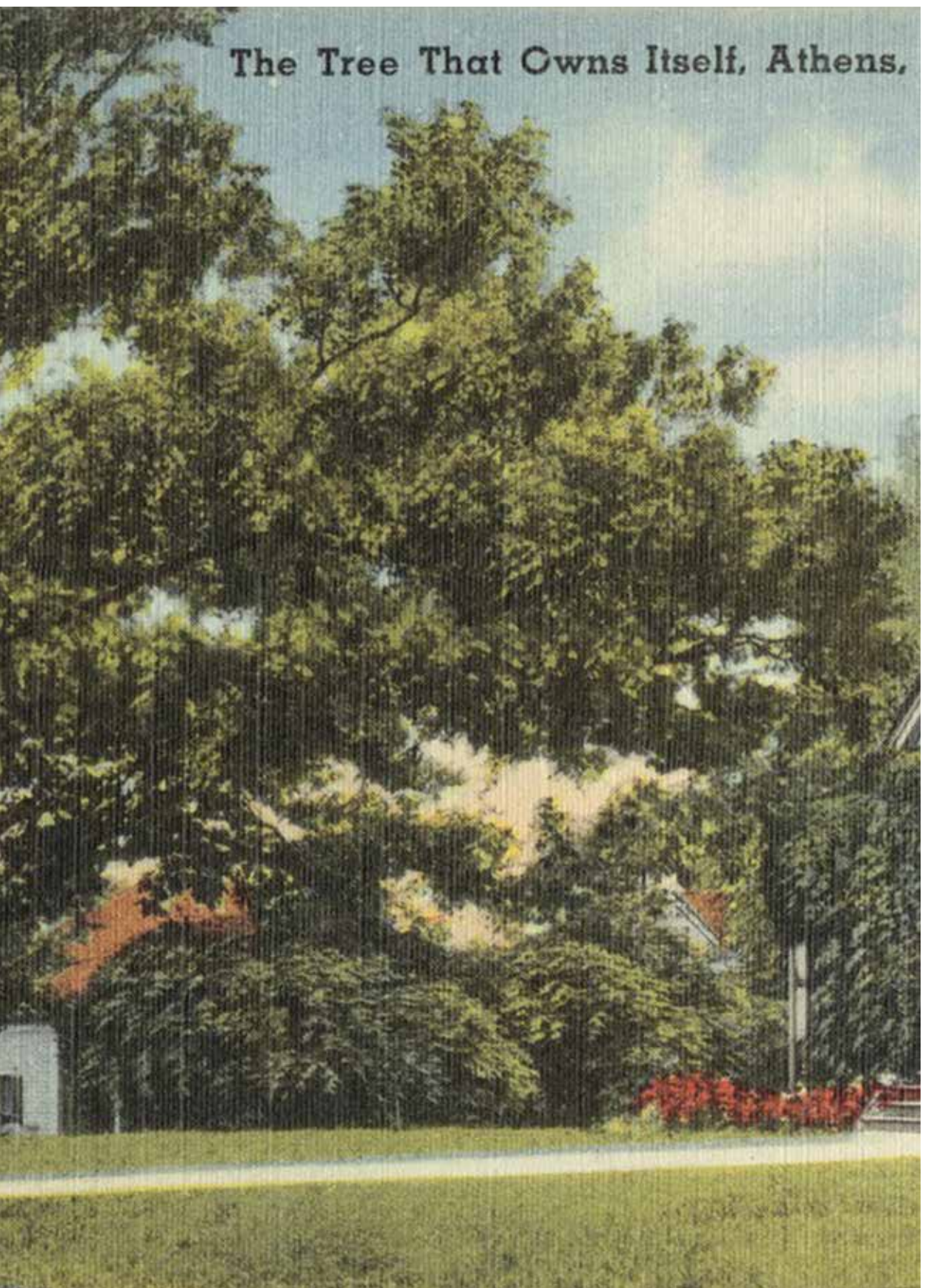

DE BOOM DIE ZICHZELF BEZIT

Kan een boom zichzelf bezitten? In Athens, Georgia (V.S.) leefde de Boom Die Zichzelf Bezit. Teruggekomen van de Amerikaanse Burgeroorlog verklaarde Kolonel William H. Jackson dat hij de oorlog had doorstaan dankzij de herinneringen aan zijn thuis, met name aan een witte eik in zijn tuin. Als teken van dank 'bevrijdde' Jackson deze eik door het formele eigendom van het land om de boom op naam van de eik zelf te zetten.

The Tree That Owns Itself, Athens,

VADER, MOEDER, ZOON, DOCHTER, BOOM

We delen zo'n 50 procent van ons DNA met bomen – het ontwerp van mens en boom is dus voor de helft gelijk. Wij mensen zijn half boom. Bomen zijn onze verre familie. Bomen worden in het zuiden van India nog steeds als deel van de familie gezien en hebben een eigen plek in de woonkamer. In het westen verwelkomen we onze prikkelige neef natuurlijk jaarlijks nog in onze woning tijdens de Kerstdagen.

Tussen industrie en ecosysteem

30 jaar circulair denken

De circulaire economie is een 'nieuw' concept dat een oude groenlinkse worsteling tussen milieu en economie blootlegt. Het idee van groene industrialisering is uiteindelijk omarmd, maar roept ook nieuwe vragen op. Socrates Schouten bekijkt wat er in de dertig jaargangen van de Helling constant is gebleven, en waar het denken is gaan schuiven.

Door **Socrates Schouten**

Het idee: herlees en reflecteer op een oud stuk uit de Helling over de circulaire economie. Dat blijkt lastiger dan gedacht. De circulaire economie, of de 'kringloop-economie' zoals het eerder heette, is een zeldzame verschijning in het blad. Bij de redactie ontstond daarop het vermoeden dat de kringloopgedachte zijn intellectuele glans al had verloren tegen de jaren '90. Terwijl het nog lang zou duren (tot 2011) voordat ze zou reïncarneren in de nu hippe 'circulaire economie.'

Een tweede reden die kan worden aangedragen, is dat de Helling nooit een technisch georiënteerd blad is geweest, zodat ontwikkelingen in de maakindustrie aan het blad voorbij gingen.

Toch bieden de 115 Hellingen vóór het huidige exemplaar ruim stof tot bespiegeling. Wat de Helling mist aan techniek, maakt ze ruimschoots goed op het sociaaleconomische en het filosofische vlak. Ideeën over kringlopen, ecologie en een schone economie zijn in de Helling-historie aan stevige onderzoeken onderworpen. Zoals: hoe vertalen duurzame concepten zich naar de sociale en (machts)politieke dynamiek? Welke positie in te nemen tussen de ficties 'meer economie is slecht voor het milieu' en 'meer economie is goed voor het milieu'? En wie draagt er verantwoordelijkheid voor het realiseren van de kringloop? In dit artikel neem ik het groenlinkse debat over circulair en ecologisch denken onder de loep.

'Het licht op Groen Links'

Het is het najaar van 1989. 'Een nieuwe politieke formatie ter linker zijde van de PvdA heeft zich aangediend onder de naam Groen Links. Nieuw en flitsend. Het werkt altijd weer,' lezen we in de Helling. (U weet dat dit blad al bestond vóór de partij GroenLinks werd opgericht.) Wat nu voor de circulaire economie geldt, gold destijds voor de jonge groen-en-linkse partij: een nieuwe ster aan het firmament brengt een nieuwe gloed van hoop en mogelijkheden. Consumenten en kranten hebben even extra aandacht. Maar de auteur, wetenschapsjournalist Fokke de Jong vervolgt: een nieuw wasmiddel is niet altijd milieuvriendelijker dan het oude. Hoe motiveert GroenLinks haar groene bestaansrecht?

Volgens toenmalig Helling-hoofdredacteur Henk Krijnen overbrugt de nieuwe formatie het spanningsveld tussen groene en traditioneel-linkse politiek met

'punten als het basisinkomen en de groentax.' De Jong noteert dat 'in plaats van de btw er een geheel nieuw belastingstelsel [komt], waarin de belasting hoger wordt naarmate een produkt meer milieuvriendelijk is. Een ecologisch produkt kan daarentegen extra gesubsidieerd worden.' GroenLinks heeft daarmee haar plannen zo opgesteld dat deze ook bij een reële economische groei van een procent betaalbaar zouden zijn.

Maar de spanning – afruil? – tussen economische groei en ecologisch welzijn zal het hoofdthema blijven waartegen de milieudiscussie gevoerd wordt. In de Tweede Kamer tasten eind jaren '80 diverse partijen de mogelijkheid van 'selectieve' economische groei af, de PvdA voorop. Schone industriële sectoren zouden meer moeten groeien dan vervuilende sectoren. Maar de PvdA reageert als een wesp gestoken door de groene voorstellen van de nieuwe concurrent op links. Met 50 miljard aan groene belastingen dondert de economie toch regelrecht in elkaar? 'Sommige PvdA-ers betichten Groen Links van kiezersbedrog en anderen spreken van een "sinterklaaspakket",' meldt Fokke de Jong. Hij vindt dat de PvdA zélf onrealistisch is: hun investeringen in een schoner milieu moeten betaald worden uit een economische groei van 2,5 procent. De partij geeft zo, volgens De Jong, 'te kennen dat zij de selectieve economische groei niet serieus neemt.'

Soberheid

Ook binnen GroenLinks houdt men elkaar scherp. Peter Lankhorst (oud-PPR) gooit in 1990 een steen in de vijver over de som der groenlinkse ambities, die volgens hem niet uitkomt. 'Als je alles wat GroenLinks wil (forse verhoging minima, drastisch milieubeleid) achter elkaar zet, dan kan dat niet.' De partij verlaat zich volgens Lankhorst alsnog op een groeipolitiek, door een inkomensgroei van vijftien

procent voor de minima te eisen. In het herfstnummer van dat jaar schaarft filosoof Hans Achterhuis zich achter Lankhorst. 'Die vijftien procent voor de minima kan je alleen realiseren in een redelijk snel groeiende economie. Groei vindt vooral plaats in milieuvriendelijke industrieën. Wil je je verlangens met groei betalen, dan zit je in een milieuvriendelijke economie.'

Achterhuis voelt de druk zelf een antwoord te vinden op dit dilemma. Hij verwijst alvast instemmend naar Raf Janssen, tegenwoordig wethouder in Peel en Maas, die in 1990 een proefschrift afrondde over 'volle soberheid'. Met zijn proefschrift wil hij de tegenstelling tussen milieu en minima weerleggen. Janssen komt, waarschijnlijk niet toevallig, in het winternummer van 1990 aan het woord. Hij spreekt van de nieuwe sociale kwestie: de verarming van mens én milieu, 'een dubbele verarming die bestreden wordt met dezelfde middelen die haar veroorzaken – economische groei en betaalde arbeid.' Het (sociaal)kapitalisme heeft zich bewezen als een flexibel systeem – zoveel is in 1990 wel duidelijk – maar levert geen adequaat antwoord op het milieu- en armoedevraagstuk. Maar als armoede de onmogelijkheid van een houdbaar kapitalisme niet heeft bewezen, de ecologische kwestie zal dat volgens Janssen wel doen. 'De natuur zal ons dwingen de economische benadering van het milieuvraagstuk te veranderen in een ecologische benadering van onze economie.' Deze stelling is in het GroenLinks-programma van Uitgangspunten van 1991 overigens vrijwel letterlijk terug te vinden.

Janssen keert zich in zijn boek tegen op het individu gerichte verklaringen en oplossingen, zowel met betrekking tot armoede als tot het milieu. 'Pleidooien voor persoonlijke ascese miskennen de structurele samenhangen van onze economische orde en verhullen eerder de motieven achter ons economisch gedrag dan dat ze deze blootleggen voor kritische reflectie,' zo luidt het oordeel. Zijn voorstel, de sobere econo-

1989 Fokke de Jong:
Nieuw en flietsend.
Het werkt altijd weer.

1990 Hans Achterhuis: *Wil je je verlangens met groei betalen, dan zit je in een milieuvriendelijke economie.*

mie, spaart het milieu en herwaardeert de onbetaalde arbeid van de armen. 'Kleinschalige productie binnen de grenzen van de natuur en gedeelde zorgarbeid zullen het leven er een stuk milieu- en mensvriendelijker op maken.' Met het herverdelen van betaalde arbeid en meer tijd voor doe-het-zelven brengen we dit perspectief volgens Janssen dichterbij.

Eigen verantwoordelijkheid

De kritiek op een individuele benadering van de milieuproblematiek vinden we ook terug bij Maarten Evenblij (1992 nr. 2). De wetenschapsjournalist, enkele jaren geleden vroegtijdig overleden, schreef: 'Steeds vaker, niet in het minst binnen de gelederen van Groen Links, duikt de "verantwoordelijke burger" op, die bewust en kritisch door het leven stapt. Die in de winkel uitgebreid de minuscule lettertjes van de productinformatie leest, thuis met een gloeiende spijker de aard van plastic verpakkingen onderzoekt, weigert in een vliegtuig te stappen en brieven schrijft naar diverse bedrijven met een verzoek om meer milieuvriendelijke uitvoeringen van hun producten.' De kritische burger is natuurlijk het oogappeltje van GroenLinks, maar moet de partij dan gelijk de trein van de 'eigen verantwoordelijkheid' berijden? Het reduceren van de oorzaak van milieuproblemen tot 'fout gedrag van individuen' is koren op de molen van de lakse producent, stelt Evenblij. 'De consument vraagt zélf om die milieubelastende producten,' is dan de vaststelling. Maar zo zit de markt helemaal niet in elkaar. We leven niet in een vraaggestuurde, maar aanbodgestuurde economie. 'Nieuwe producten komen dus voort uit de breinen der ondernemers,' legt Evenblij uit. 'Het is dan ook dáár dat milieuvriendelijk gedrag moet worden gepusht. Niet door voorlichtingscampagnes voor industriëlen, maar door duidelijke overheidsmaatregelen.' Om daaraan toe te voegen: 'Er is zelden een bedrijf failliet gegaan door zulke maatregelen.'

Dubbel gevoel over de groentaks

Tijd dus voor overheidsbeleid. Daar deinst GroenLinks niet voor terug. Hét milieustokpaardje van de jonge partij is de groentaks. We zouden nu zeggen: de vergroening van het belastingstelsel. Deze lang gekoesterde groenlinkse wens wordt tegenwoordig politiek breed gedragen. Van implementatie is daarentegen nauwelijks sprake. Daar zijn allerlei redenen voor op te voeren – zo'n fundamentele fiscale ommezwaai is hoe dan ook complex, veel vormen van milieu-impact zijn moeilijk te meten, en milieueffingen eroderen hun eigen heffingsgrondslag veel sterker dan inkomens- of vermogensbelastingen (denk: hoge heffing = prikkel tot schonere processen = lagere belastingopbrengsten). En elke frisse moed zakt je in de schoenen als je de toestand van de Belastingdienst in ogenschouw neemt. Maar we nemen even aan dat het ooit weer goed komt bij de fiscus en constateren dat de groentaks (later: 'ecotax'), mede dankzij GroenLinks, ferm op de kaart staat.

Het bedrijfsleven lijkt er, opvallend genoeg, zelf nog harder voor te knokken dan de milieubeweging. In kringen van verlichte bedrijven wil men de fiscale omslag zo snel mogelijk in gang zetten. Zo komt in dit blad in het najaar van 2015 Femke Groothuis aan het woord, 'wavemaker' bij Ex'Tax. Stichting Ex'Tax houdt het gedachtengoed van de milieuminnende ondernemer/goeroe Eckart Wintzen levend en heeft inmiddels enkele stevige rapporten gepubliceerd. De boodschap: verschuif de belastingen van arbeid naar grondstoffen. 'Spullen repareren, materialen recyclen, tal van producten en diensten opnieuw ontwerpen; daarvoor zijn veel handen en hoofden nodig. Die krijgen we alleen aan het werk als de lasten op arbeid omlaag gaan en die op natuurlijke hulpbronnen omhoog,' zegt Groothuis. 'De tijd is er nu eindelijk rijp voor.'

1992 Maarten Evenblij: *Steeds vaker duikt de "verantwoordelijke burger" op, die bewust en kritisch door het leven stapt.*

Het gemoed onder auteurs in de Helling is echter ambivalent. Ja, de belastingheffing is het machtige instrument waarmee de overheid de nationale olietanker kan doen bijdraaien. Maar een groentaks is ook de manier waarop milieubederf een marktprijs wordt gegeven, en daarmee legitimiteit. Volgens Raf Janssen bijvoorbeeld doen milieuheffingen 'geen recht aan de natuur, ze maken de natuur juist tot een stuk koopwaar. Dat betekent dat het huidige systeem gewoon op dezelfde manier dóór kan functioneren.' Alexander de Roo verdedigt het stelsel juist. 'De fase dat *end-of-the-pipe*-technologie nog hielp, is voorbij,' schrijft hij in 1990. 'Bij ons gaat het om *volume*-problemen: te veel auto's, te hoog verbruik van fossiele brandstoffen, te veel mest, etcetera.' De Roo wuift de voorkeur voor geboden en verboden weg als een 'oud-linkse reflex.' Een groentaks die een vraagtival van zestig procent bewerkstelligt, is volgens hem 'niet onaanzienlijk.'

Het eerste lid van de Groene familie dat hierover met empirisch materiaal kan komen, is de Duitse Europarlementariër Reinhard Bütikofer. 'In Duitsland hebben we de ecotax geïntroduceerd toen we in 1999 mee gingen regeren in de federale regering,' vertelt hij in 2013 in een gesprek over de *Energiewende*. 'Onze ervaring is dat je niet kunt vertrouwen op de positieve effecten van een ecotax alleen. Die draagt bij aan het creëren van de juiste marktvoorwaarden, het gelijkwaardig maken van de concurrentie en het internaliseren van externe kosten, maar daarnaast hebben we specifiek beleid nodig. Zonder overheidssteun was de hernieuwbare energiesector in Duitsland lang niet zo groot geworden.'

Slimme kringlopen

Met het voorbijgaan van de jaren kan men een verschuiving van het denken over de relatie tussen milieu en economie herkennen. In 'Het licht op Groen

Links,' het nummer uit 1989 dat de nieuwe partij aankondigt, verraadt Ton Regtien weinig vertrouwen in de groene intenties van bedrijven. Het 'Groene Kapitalisme' is 'voornamelijk op zoek naar nieuwe markten en de winst is hen straatlengten heiliger dan het milieu.' We kunnen Regtien helaas niet vragen wat hij van het Hellingnummer over de groene economie zou vinden, die vierentwintig jaar later verscheen. De oud-studentenleider en oud-revolutionair zou kort na de vermelde column zijn laatste adem uitblazen, 51 jaar oud. 'Een boek vergaat tot stof, net als de mens. Terug in de kringloop, een respectabele bestemming...', zo schreef hij nog. Een kwart eeuw later meent Annemieke Roobeek (Nyenrode Universiteit) dat het begrip 'kapitalisme' er steeds minder toe doet. In onze tijd richten Westerse ondernemers zich op *people, planet én profit*. En ontwikkelende landen slaan met moderne technologie de vuile fase van olie-gebaseerde industrialisering over, die de nu rijke landen hebben doorgemaakt. Althans, dat is de hypothese.

ICT is inderdaad een belangrijk smeermiddel voor de graduele verzoening tussen milieu en economie. Datagedreven diensten en *smart technology* zorgen voor steeds grote eco-efficiëntie. Zo kan er economische grootschaligheid bestaan, maar toch maatwerk worden geleverd – méér doen met minder, heet dat. Maar het kan niet anders of er vormt zich een nieuwe groene kritiek, die samenvalt met het aantreden van deze 'Vierde Industriële Revolutie.' Tegenover zij die de slimme infrastructuur bezitten, staan namelijk zij die deze structuren enkel mogen gebruiken. Het individu wordt daarbij steeds meer in de rol van consument gedrukt. De typisch circulaire maxime 'van bezit naar gebruik' geldt voor de burger, maar niet voor de aanbieders van de producten.

In hetzelfde nummer als Roobeek biedt Dirk Holemans daartoe een alternatief: kleinschalige

1999 Reinhard Bütikofer: *Onze ervaring is dat je niet kunt vertrouwen op de positieve effecten van een ecotax alleen.*

hightechfabricatie in een *slow economy*. De nieuwe businessmodellen moeten niet alleen duurzaam zijn, maar ook open source en veerkrachtig, aldus de Vlaamse denker. Met zijn boodschap over kleinschaligheid en doe-het-zelven is Holemans de Raf Janssen van dit moment. Het centrale onderscheid tussen de 'verdachte' circulaire economie die vooral om nieuwe winstkansen gaat, en het meer ecologische kringloopdenken, is misschien wel te vinden in de eigendomsstructuur. In een *open* circulaire economie gaan grondstoffen en producten van hand tot hand, zonder dat enkele grote partijen daar eenzijdig de voorwaarden van bepalen. Het tegendeel hiervan treffen we aan in wat nu doorgaat voor de 'deeleconomie' en 'peer-to-peer'-markten. AirBnB, Uber, Apple en Spotify claimen infrastructuur aan te bieden die voor iedereen goed is, maar drijven de inkomsten van de aangesloten aanbieders naar beneden terwijl hun eigen winsten torenhoog zijn. Ook in de vorm en inhoud van het aanbod zijn de platformgebruikers niet vrij. In het algemeen geldt dat de procedés van toelating en weigering op steeds meer commerciële leest geschoeid worden, in plaats van op die van het publiek belang.

Ecologisme

Opvallend in de Helling is dat regelmatig op de figuur Marx wordt teruggesproken om de hedendaagse versies van het eigendomsvraagstuk te begrijpen – waarbij het digitale het verlengstuk van het materiële is geworden. 'Marx is terug', kopte het winternummer van 2014, maar Marx was in de Helling nooit weggevoest. En inderdaad: de concentratie van grondstoffen, productiemiddelen en distributiesystemen in de handen van multinationals gaat onverminderd door, ook nu we in de 'circulaire transitie' zijn aanbeland. Tegelijkertijd schiet Marx tekort willen we echt een eigen politiek inrichten. Deze politiek, die steeds

vaker onder de noemer 'ecologisme' wordt geschaard (Jasper Blom, voorjaar 2015), boogt zich op namen als Rachel Carson, Jacques Ellul en Herman Daly. Maar het ecologisme is nog altijd een politieke niche. Wat voor de lezer van de Helling klinkklaar is – groene politiek is sociale politiek – blijft het grotere publiek vreemd. De worsteling tussen een groene politiek die vooral de eco-bewuste stedeling bekoort, of ook de grote middenklassen aanspreekt, is in groenlinkse gelederen een constante, blijkt uit 30 jaar Helling.

Hebben we dan nog een lange weg te gaan als ontluikende ecologen? Ik denk dat dat wel meevalt. Zowel de trends naar verdere vergroening van het belastingstelsel, als aandacht voor het nabije en authentieke, zijn niet meer te stoppen. Circulair en lokaal werken beginnen gewoon te worden. De grootste dreiging zit in nieuwe vormen van marktmacht en een overmatig optimisme in 'slimme' technologie, zoals die nu de kop opsteekt. Want daar had Femke Groothuis het zeker goed: voor de circulaire transitie zijn zeker en vooral veel handen en hoofden nodig.

In conclusie: de partij GroenLinks is steeds meer bereid geworden schone technologie en businessmodellen te omarmen. Toch is het ongemak met en wantrouwen jegens de groene markt nooit ver weg. Voor de groene denkers in de Helling staat verinnerlijking van het milieuaspect voorop. Geen sectorale, maar een *integrale* benadering; en geen commerciële kringlopen, maar een open web van goederen en kennis.

/

2013 Annemieke Roobeek: *Ik geloof dat een sociaal-duurzaam kapitalisme ook mogelijk is.*

Tunesië

Herman Meijer in gesprek met Khaled Chouket over hoe Tunesië lokaal democratiseert, met steun uit Nederland

Tunesië spant zich, in de nasleep van de Arabische Lente, in om een moderne democratie te worden met een volwaardig gemeentelijk model. Daarbij laat het land zich inspireren en informeren door de Nederlandse democratische traditie.

Herman Meijer was in Tunesië uitgenodigd als kenner en doet bij terugkomst verslag.

Tunesië kennen we inmiddels als het enige land waar de Arabische Lente – sinds 2011 – stand heeft gehouden. Ondanks aanslagen en een hoge score van uitgereisde jihadisten, heeft het land een regering die op democratische basis is gekozen en functioneert. Zes jaar na de val van de dictatuur heeft het land nu een kritisch moment bereikt in zijn experiment met de democratie. Er is weinig vooruitgang geboekt met het vertalen van de hooggestemde beginselen van de Grondwet van 2014 in effectieve wetgeving en instellingen. Dit leidt tot frustratie en toenemende ontgoocheling bij een flink deel van de Tunesiërs buiten de economische centra. Juist de bewoners van het binnenland, die de grootste persoonlijke en politieke risico's hebben genomen om het Ben Ali-regime ten val te brengen, zien het minst terug van hun inspanningen. Effectief bestuur met werkende diensten en verbetering in de kwaliteit van leven, is schaars in het binnenland. Lokale verkiezingen zijn bij herhaling uitgesteld en de bestuursmacht is hoofdzakelijk in Tunis geconcentreerd. Kortom, het nieuwe sociale contract tussen regering en burgers, zoals beloofd in de Grondwet, moet nog in werking treden.

Tot op heden heeft Tunesië, buiten Tunis, geen planmatige stadsontwikkeling gekend, met uitzondering van de kuststeden Sousse en Sfax. Wat er aan vijfjarenplannen bestond was sectoraal en centralistisch georganiseerd en in het geheel niet effectief voor de ontwikkeling van veel steden en het platteland. Het antwoord op deze situatie

heet 'decentralisatie'. Ze is door de Grondwet voorgeschreven en wordt door een groot aantal instellingen ondersteund, van het Ministerie van Lokale Zaken tot het Centrum voor Training en Ondersteuning van de Decentralisatie. Hierbij hebben zich ook niet-gebonden, binnen- en buitenlandse gefinancierde organisaties aangesloten.

Tegen deze achtergrond ging in mei een kleine delegatie uit Nederland naar Tunis, op verzoek van Khaled Chouket, politicus en directeur van het Arabisch Instituut voor Democratie. Chouket heeft een sterke band met Nederland: hij promoveerde aan de Universiteit Leiden, werkte in de cultuursector en zat namens GroenLinks in de deelraad van Rotterdam Centrum. De delegatie bestond uit Faouzi Achbar, Fouad Sidali, Ahmed Marcouch (alle drie PvdA) en Herman Meijer (GroenLinks) en was uitgenodigd wegens haar ervaring in de lokale politiek in Nederland.

Wij kwamen bijdragen aan een symposium over *consensuele lokale democratie: het Nederlandse model*. Het symposium werd onder anderen geopend door de Nederlandse ambassadeur en de minister van Lokale Zaken en Milieu. Het was mede mogelijk gemaakt door VNG-International en haar Deense pendant, die beide de ontwikkeling van lokale democratie in Tunesië steunen met steunpunten in ruim veertig gemeenten. Er waren ongeveer 150 deelnemers. Na afloop hebben wij onze gastheer Khaled Chouket een aantal vragen voorgelegd.

Ons viel op dat het publiek gemid-

deld jong was en veel vrouwen telde. Waar kwamen de deelnemers vandaan?

"De deelnemers zijn meestal leden van ngo's (verenigingen en stichtingen) en politieke partijen, actief in de regio Noord-West van Tunesië (de provincies Beja, Jendouba, Kef en Seliana). Het was een selectie uit de deelnemers van twaalf workshops die we georganiseerd hebben als Arabisch Instituut voor Democratie in twaalf steden van deze regio tussen oktober 2016 en maart 2017, over het Nederlandse model van lokale democratie. De meesten van hen zijn inderdaad jongeren en vrouwen, de doelgroep van het project."

Ons was gevraagd inleidingen te houden over de aard van de lokale democratie in Nederland – speciaal de op samenwerking en consensus gerichte elementen – en onze ervaringen daarmee. Wat zie jij, vooraf en achteraf, als de relevantie voor Tunesië van het Nederlandse voorbeeld?

"Tunesië heeft zich voor zijn nieuwe politieke regime laten inspireren door het Nederlandse model. De nieuwe Tunesische grondwet van 26 januari 2014 heeft veel punten die gelijk zijn aan de Nederlandse grondwet, zoals consensus en samenwerking tussen nationale en lokale overheid. Daarom is de Nederlandse ervaring voor Tunesië zeer belangrijk om zijn nieuwe democratie te kunnen versterken. In de praktijk moeten wij oplossingen vinden voor problemen die wij nog niet kenden. Daarom werden jullie bijdragen tijdens de conferentie zeer gewaardeerd."

Wij begrepen dat tot 2011 maar 8% van heel Tunesië gemeentelijk was ingedeeld en de rest prefecturaal werd bestuurd; en dat er tot op heden geen gekozen gemeentebesturen zijn geweest. Hoe gaat dit nu verder?

"Tot 2016 waren er in Tunesië 280 gemeenten, maar slechts 70% van de Tunesiërs zijn tot op heden gemeentelijke burgers. In maart 2016 hebben wij ervoor gekozen om nog eens 70 nieuwe gemeenten te stichten (totaal 350 gemeenten) om alle Tunesiërs gemeentelijke burgers te maken. Het was echt een revolutionaire beslissing, voor de eerste keer zo in een Arabisch land, een moslimland genomen. Natuurlijk heeft Tunesië op dit moment weinig en beperkte mogelijkheden om alle nieuwe gemeenten op orde te krijgen, met name met de tijdelijke, benoemde besturen. Maar voor ons het gaat om een proces dat wij in tien jaar kunnen afronden."

Tijdens de conferentie en uit gesprekken in de wandelgangen bleek ons, dat er reserves bestaan tegen het delegeren van macht naar het lokaal bestuur. Dit zou de achtergrond vormen van de vertraging in het wetgevingstraject, waardoor de gemeenteraadsverkiezingen van 17 december gaan plaatsvinden voordat de lokale bevoegdheden zijn vastgelegd. Is onze indruk juist?

"Jullie indruk is wel juist. Zoals jullie weten is Tunesië een van de oudste staten ter wereld (meer dan drieduizend jaar) en de traditie van een centraal bestuurd rijk is echt oud en historisch gegeven. Natuur-

Voor ons was dit een interessante ervaring: zoveel oprechte nieuwsgierigheid naar een in Nederland vaak voor versleten gehouden model.

/

lijk kunnen wij deze traditie niet in korte tijd omvormen naar een volkomen gezindheid tot decentralisatie. Wij hebben tijd en veel discussies en consensus nodig, maar uiteindelijk zullen wij zeker ons doel bereiken en meer bevoegdheden en mogelijkheden geven aan de lokale overheid. Dat is de weg naar de toekomst. Wij kunnen geen ontwikkeling creëren zonder decentralisatie.”

Waar vind je op dit moment in Tunesië steun voor lokale democratie en waar zit de tegenstand?

“Alle democratische en revolutionaire bewegingen ondersteunen zeker het proces naar een lokale democratische overheid. Dat is nu een constitutionele plicht. Toch is een aantal conservatieven bang; zij zeggen dat wij door dit proces onze nationale eenheid in gevaar brengen. Maar wat voor mij de nationale eenheid in gevaar brengt, is armoede en werkloosheid.”

Een aantal malen kwam ter sprake, dat er verbinding moet zijn tussen lokale democratie en lokale of regionale economische ontwikkeling. Heb je voorbeelden van waar dit het geval is en hoe die verbinding eruit zou kunnen zien?

“Op het niveau van ontwikkeling hebben wij in de realiteit twee Tunesië's. Tunesië aan de kust, 9 provincies van de 24, en het andere Tunesië, 15 provincies die echt een ontwikkelingsrevolutie nodig hebben om de eerste Tunesische revolutiedoelen te kunnen bereiken. Alle ontwikkelingsexperts zeggen dat wij zonder decentralisatie geen ontwikkeling in deze regio's kunnen

realiseren. De bureaucratie is de eerste drempel van ontwikkeling en de oplossing is om de beslissingsmacht naar de lokale overheid te verleggen.”

Voor de raadsverkiezingen van 17 december hebben zich meer dan honderd – landelijke! – lijsten gemeld, zo begrepen wij. Heb jij enig idee wat de kansrijke lijsten zijn?

“Om als politieke partij te kunnen participeren in de 350 gemeenten heeft een partij rond 7200 kandidaten nodig in de hoofdljsten en minimaal 1200 kandidaten in de toegevoegde lijsten. Dat is een enorme opgave voor de meeste politieke partijen. Slechts twee partijen zijn op dit moment in staat om in alle gemeenten te participeren: de nationale seculiere beweging (Nidaa Tounes) en de moderne islamitische beweging (Ennahda). De andere zullen in een deel van de gemeenten kunnen meedoen.”

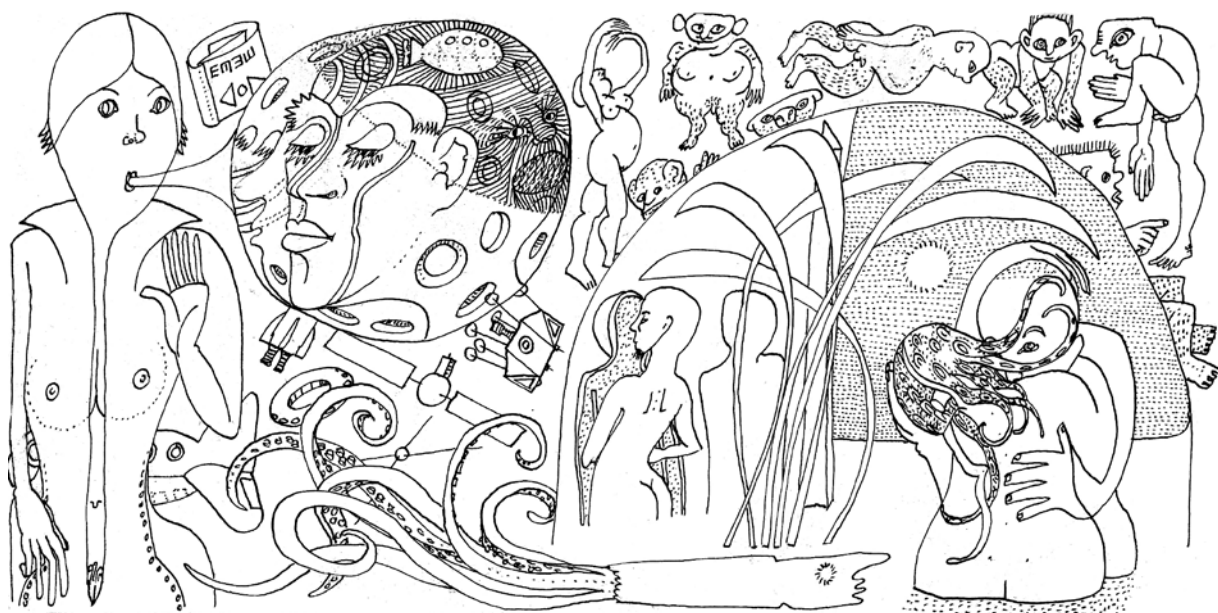
Met welke partijen in Tunesië zouden groene en linkse partijen in Europa zich moeten verbinden, c.q. welke contacten zoeken zij zelf in Europa?

“Het groene concept is in Tunesië op dit moment bijna algemeen, vrijwel in het programma van alle politieke partijen van links tot rechts te vinden. Maar natuurlijk, politieke partijen als het Front Populaire en Groen Tunesië blijven qua ideologie meer linken hebben met de Europese linkse en groene beweging.”

Voor ons was dit een interessante ervaring: zoveel oprechte nieuws-

gierigheid naar een hier vaak voor versleten gehouden model. In de vragen van de deelnemers en de waardering van onze antwoorden konden we niettemin bemerken hoe relevant een op *samenwerking* gebouwd lokaal democratisch systeem kan zijn. Of en wanneer zoiets er in Tunesië zal zijn is nog een open vraag. In februari van dit jaar is het (zoveelste) ontwerp van de wet die lokale overheden moet voorzien van de nodige bevoegdheden en middelen, in het kabinet gebracht. Hoewel de datum van de gemeenteraadsverkiezingen al enige tijd vaststaat, wordt verwacht dat de behandeling van het wetsontwerp nog geruime tijd op zich zal laten wachten. De curieuze situatie lijkt te ontstaan, dat in december raden worden verkozen wier taken en bevoegdheden pas later worden vastgesteld. Naar wij begrepen hebben zou dit sommige conservatieven in Tunesië niet slecht uitkomen.

/

Met vulpen op papier tekent kunstenaar Manuel Kurpershoek wat hem bezig houdt of beheerst.

In de serie 'Malburg tekeningen' is dat – onder andere – de chemotherapie die hij ondergaat. Natuur en cultuur, mens en dier, verstrengelen tot hallucinerende panorama's.

Hier en op de volgende pagina's een selectie uit de honderd tekeningen. Zie ook het tweetal bij 'Ton Lemaire: Ik ben een dier in het diepst van mijn gedachten' op p. 36-37.

o c e

zoekt *gemeenschap*

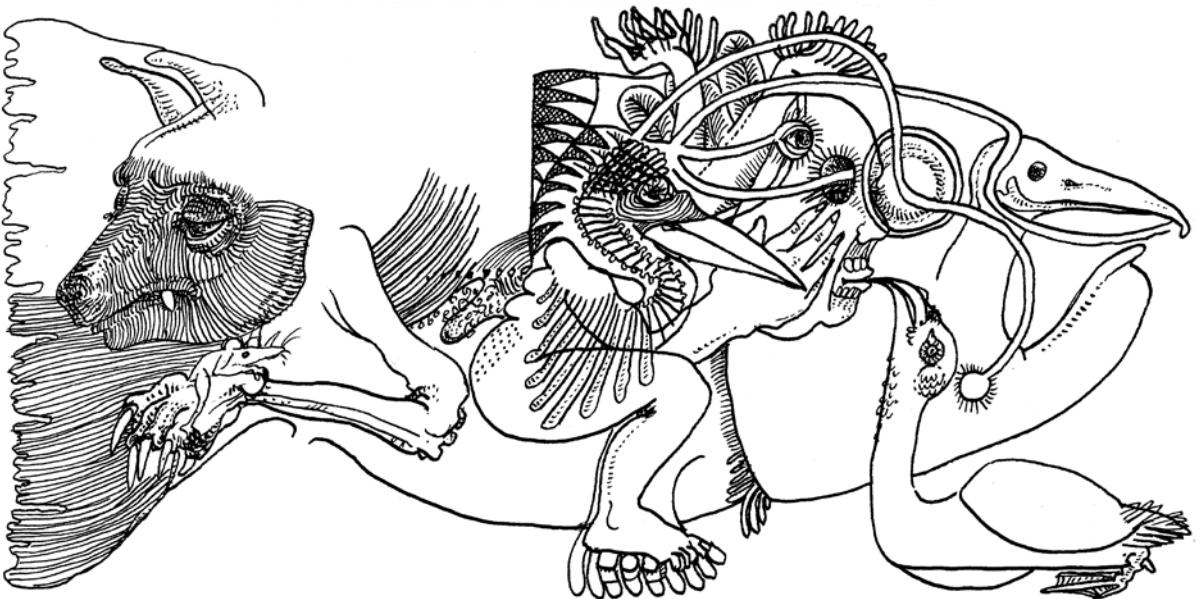
→ 'Levend beginsel'

'De ruimte is het gemeenschappelijk erfdeel van de mensheid.' Dat stelt de industriecommissie van het Europees Parlement in de ontwerpresolutie 'Space Strategy for Europe' over ruimtevaart en ruimtemijnbouw, waarover het voltallige parlement in september stemt. De erfenis van Pardo en Mann-Borgese is dus nog levend. De formulering in de parlamentsresolutie werd aangedragen door de Groene fractie. In april van dit jaar namen de Europese groene partijen, op initiatief van Bureau de Helling, een gezamenlijke visie op de oceanen, Antarctica en de ruimte aan, waarin zij deze gebieden bestempelden tot gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid.

→ www.bureaudehelling.nl/artikel/bescherm-de-oceanen-antarctica-en-de-ruimte

De gestaalde juridische kaders verdragen zich moeilijk met ecosystemen, zeker als ze groot en ver weg zijn (of liever: lijken). We spreken rechtsgeleerde Prue Taylor, kenner van het gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid. "De soevereiniteit van staten, die onze planeet kapot maakt, moet aan banden worden gelegd."

In gesprek met Prue Taylor over de mondiale meent
Door Liesbeth Beder en Richard Wouters

aan

De oceanen, de atmosfeer en de soortenrijkdom van de aarde vormen natuurlijke hulpbronnen waar de mensheid niet buiten kan. Maar van wie zijn deze hulpbronnen eigenlijk? Hoe voorkomen we een *tragedy of the commons*, waarbij de gedeelde hulpbronnen uitgeput raken doordat ieder zijn eigen gewin vooropstelt? Het concept van het 'gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid' kan uitkomst bieden, maar stuit op weerstand van gevestigde belangen.

Het begrip is onderdeel van het volkenrecht geworden dankzij een toespraak die de Maltese diplomaat Arvid Pardo in 1967 hield voor de Verenigde Naties. Hierin stelde hij voor om de bodem onder internationale wateren als gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid te beschouwen. Dit beginsel werd in 1982 vastgelegd in het Zeerechtverdrag van de VN. Een tweede voorvechter van het begrip was de schrijfster en milieuactiviste Elisabeth Mann-Borgese. Zij zag het als de basis voor een nieuwe wereldorde, gebaseerd op samenwerking en zorg voor het milieu.

Het gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid is nu opnieuw actueel, omdat landen strijden over de vraag of het concept een plaats verdient in een nieuw VN-verdrag over bescherming van de biodiversiteit in internationale wateren. Reden voor een gesprek met de Nieuw-Zeelandse rechtsgeleerde Prue Taylor, verbonden aan de universiteit van Auckland. Zij wil terug naar de ecologische kern van het begrip gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid. Er valt te leren van

de ervaringen met het beheer van lokale *commons*, stelt zij, om *global commons* zoals de oceanen beter te beschermen. We ontmoeten Taylor dan ook in de marge van de internationale conferentie *Practicing the Commons* in Utrecht en interviewen haar een dag later in Amsterdam.

Waarom is het concept van een gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid voor jou zo belangrijk?

“Onze omgang met de aarde moet veranderen en dit concept biedt daarvoor een ethisch en juridisch handvat. Het stelt dat sommige zaken aan de gehele mensheid toebehooren, niet aan landen of bedrijven. Gebieden zoals de oceanen, de maan of Antarctica moeten we als waardevolle giften beschouwen, die de moeite van het beschermen waard zijn. De grondstoffen die deze gebieden ons kunnen verschaffen, moeten voor iedereen gelijk toegankelijk zijn en dat ook blijven voor toekomstige generaties. Het concept stelt rechtvaardigheid en duurzaamheid in de omgang met het gemeengoed voorop, niet het belang van staten.”

De laatste VN-verdragen waarin het concept van een gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid een belangrijke rol speelt, die over de internationale zeebodem en de ruimte, kwamen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw tot stand. Is het concept inmiddels niet achterhaald?

“Integendeel! Het is juist relevanter dan ooit. De problemen die we moeten oplossen worden steeds groter en dramatischer. De huidige internationale wetgeving en diplo-

matie bieden geen echte oplossingen. Kijk naar de oceanen. Daar is *ocean grabbing* in volle gang: grote, industriële visserijbedrijven maken zich meester van visbestanden, ten koste van lokale, ambachtelijke vissers en hun gemeenschappen. Als we deze toe-eigening en plundering willen stoppen, moeten we benadrukken dat het gaat om gedeelde natuurlijke hulpbronnen van de hele mensheid waar we zuinig op moeten zijn.”

Op dit moment lopen de VN-onderhandelingen over de bescherming van de biodiversiteit in de open zee. Zal het concept van een gezamenlijk erfgoed van de mensheid hier een comeback maken?

“Dat is een kwestie van *Realpolitik*. Ontwikkelingslanden willen het concept toepassen op de genetische hulpbronnen van de oceanen. Biotechbedrijven gebruiken deze steeds vaker om er bijvoorbeeld dure, gepatenteerde medicijnen van te maken. Deze monopolisering gaat lijnrecht in tegen het idee van gedeeld erfgoed. Daaruit volgt dat sprake moet zijn van *benefit-sharing*, het eerlijk delen van de opbrengsten van de mondiale meent tussen alle landen, arm en rijk. Veel westerse landen voelen hier niets voor. Als ik afga op het laatste onderhandelingsdocument van de VN, gaat het ze lukken om het gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid buiten het verdrag te houden.

“In plaats daarvan komt dan misschien de term ‘gemeenschappelijke zorg voor de mensheid’. Die woorden staan ook in het Klimaatverdrag van

“Kijk naar de oceanen. Daar is ocean grabbing in volle gang.”

Parijs, maar eerlijk gezegd hebben ze niet zoveel om het lijf. Zeker niet als landen, zoals bij het Klimaatverdrag, zelf mogen bepalen hoeveel ze bijdragen aan de oplossing van het probleem. De reden dat landen ‘gemeenschappelijke zorg’ omarmen is dan ook juist dat het zo’n zwak juridisch concept is. Niemand weet echt wat het betekent. Zo houden regeringen de handen vrij om broeikasgassen in de atmosfeer te blijven pompen, terwijl het juist zaak zou moeten zijn om de soevereiniteit van staten op een zinvolle wijze in te perken.

“De hele strijd over genetische hulpbronnen draagt helaas bij aan blikvernaauwing in het debat: het gaat alleen nog maar om de vraag hoe we de toegang regelen tot de rijkdommen van de oceanen, van dna tot delfstoffen. Het idee van een gedeeld erfgoed omvat zoveel meer dan dat! Niet ontginning, maar bescherming van het gemeengoed staat daarin centraal. Ik houd vast aan Pardo’s uitgangspunt dat we de oceanen in hun geheel als een beschermd gebied moeten beschouwen en dat we pas daarna zones kunnen aanwijzen waar ruimte is voor menselijk gebruik.”

Ngo’s zoals Greenpeace maken zich juist sterk voor het aanwijzen van specifieke zeereservaten, waar visserij en delfstoffenwinning verboden zijn...

“Hoe zinvol is het om met elkaar stukjes zee aan te wijzen die beschermd moeten worden? Ecosystemen werken niet op die manier. Ze trekken zich niets aan van onze menselijke indelingen. Je kunt mensen wel weghouden uit bepaalde

delen van de oceaan, maar daarmee voorkom je niet dat industriële visserij en diepzeemijnbouw elders schade aanrichten.”

Voor diepzeemijnbouw heeft het Zeerechtverdrag een Internationale Zeebodemautoriteit in het leven geroepen. Hoe functioneert die?

“Teleurstellend, in meerdere opzichten. Onder druk van landen als de Verenigde Staten zijn in 1994 de afspraken herzien, waardoor het uitgangspunt van *benefit-sharing* tussen alle landen aan betekenis heeft ingeboet. De verdragsbepaling die de Zeebodemautoriteit in staat stelt om zelf een mijnbouwbedrijf op te richten is een dode letter gebleven. Daar is een vergunningensysteem voor in de plaats gekomen, waarbij commerciële bedrijven het werk gaan doen. Ik vind het riskant om bedrijven zo’n grote rol te geven. “De Zeebodemautoriteit is in essentie een trustschap, een instelling voor goed beheer van de mondiale meent. Dat betekent dat je ook ngo’s en andere betrokken partijen nodig hebt. De besluitvorming zou niet gedomineerd mogen worden door staten, zoals nu het geval is. We hebben het hier tenslotte over de representatie van de mensheid en daar is meer voor nodig dan regeringen alleen. Nu mogen clubs als Greenpeace hun mening wel geven, maar zij hebben geen bindende stem. Dat klopt niet.”

Je wilt ngo’s laten aanschuiven aan de onderhandelingstafel. Geldt dat ook voor bedrijven?

“Bedrijven zouden ook een plek moeten krijgen, maar beter geen wettelijke macht.”

Ngo’s krijgen van jou wel wettelijke macht?

“Ja, zolang ze een publiek belang vertegenwoordigen.”

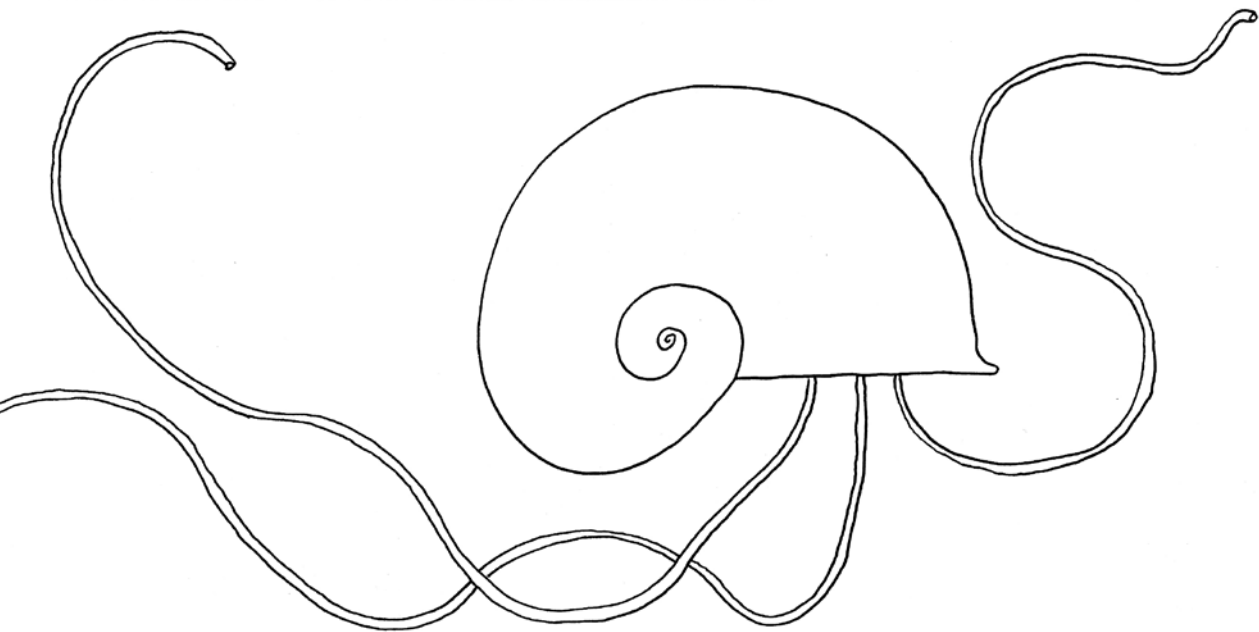
Je wilt de macht van staten binnen internationale instellingen zoals de Zeebodemautoriteit terugdringen. Kan dat wel?

“Een trustschap kan niet zonder staten. Die gaan ook niet weg. We moeten wel zorgen dat ze als verantwoordelijke actoren gaan werken, die denken vanuit het algemeen belang. Hun eigenbelang botst principieel met de zorg voor het gemeengoed. Vandaar mijn pleidooi om de soevereiniteit van staten, die onze planeet kapot maakt, aan banden te leggen. Staten werken nu anders dan dat ze zeventig jaar geleden werkten, ze moeten zich constant aanpassen en dat moet nu weer gebeuren.”

Wanneer we het hebben over trustschappen voor de open zee, dan zijn organisaties van visserijbedrijven daar ook bij betrokken. Houd je overbevissing zo niet in stand?

“Nee, ze moeten juist betrokken worden! Ik spreek in Nieuw-Zeeland veel met mensen die zich bezighouden met de bescherming van de zee, maar ook met vertegenwoordigers van de commerciële en de recreatieve visserij. Wat ik daarvan heb geleerd, is dat het belangrijkste is om met elkaar te bedenken hoe we de schaal van de visserij zo kunnen veranderen dat deze past bij hoe ecosystemen werken. Zoals ik al zei: met zeereservaten alleen los je het probleem van de industriële visserij nog niet op.

“Je moet van onderaf bouwen

aan wederzijds begrip. Ik heb een aantal interessante discussies meegemaakt bij ons in de haven van Auckland. Hier werden veel walvissen gedood doordat schepen hun snelheid niet minderden. Dat zou teveel geld kosten. De verschillende partijen zijn toen met elkaar om tafel gaan zitten. Na veel gesprekken werd duidelijk dat eigenlijk niemand wilde dat die walvissen stierven. Toen deze gemeenschappelijke basis was vastgesteld, werd het opeens mogelijk om samen tot oplossingen te komen. Dit proces van het vinden van *common ground*, van *commoning*, dat is precies wat er moet gebeuren. Van het lokale naar het internationale. Dit is de manier waarop internationale regelgeving betekenis en kracht kan krijgen, waarop we tot verandering kunnen komen.”

De Europese Groenen hebben onlangs een visie op de oceanen, Antarctica en de ruimte geformuleerd, waarin zij het concept van gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid omarmen. Maar tegelijk stellen zij dat dit concept moet worden aangevuld met de erkenning van de intrinsieke waarde

van alle levende wezens en ecosystemen.

“Klopt. Daarom spreek ik het liefst over het ‘gemeenschappelijk erfgoed van het *leven*.’ Er is immers geen menselijk leven mogelijk zonder ecosystemen. Tegelijk is het zo dat het concept gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid vastligt in bindend internationaal recht. Het gebruik van deze term vergemakkelijkt discussies met juristen. Die beschouwen de wereld vanuit de mens. Dat is natuurlijk ook een probleem. Daarom werk ik nu aan een stuk dat betoogt dat we af moeten van deze antropocentrische vooringenomenheid in de wetgeving en de overstap moeten maken naar een meer ecologische benadering. Het is een mooie gedachte dat ik daarmee voortbouw op de nalatenschap van Pardo en Mann-Borgese. De lotsverbondenheid tussen de mens en andere levende wezens vormde ook voor hen de kern van het begrip gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid.”

/

Verder Lezen

- L. Beneder, ‘Mijnbouw in de diepzee: schadelijk maar onvermijdelijk. Interview met Sabine Gollner’, 2017. www.bureaudehelling.nl.
- P. Taylor, ‘The Common Heritage of Mankind: A bold doctrine kept within strict boundaries’, in *The Wealth of the Commons*, Commons Strategies Group, Amherst 2012.
- P. Taylor, ‘Governing the Global Commons: an ethical-legal framework’, *Policy Quarterly* 13(1) (2017), 43-49.
- M. van der Vegt en R. Wouters, ‘De duivel of de diepzee. Europese Groenen over mijnbouw in de mondiale meent’, *de Helling* zomer 2017.

Vrijdag 13 oktober: rondetafeldiscussie
Internationale samenwerking die verschil maakt

Het broeit in de internationale samenleving. Daarom organiseert Hellingproef, het jong wetenschappelijk bureau, een ronde tafel waarbij een kritische blik wordt geworpen op de internationale samenwerking en het Nederlandse buitenlandbeleid.

Spanningen, onzekerheden en groeiende tegenstellingen verduisteren het zicht op de toekomst van onze wereld, waarin al meer dan 60 miljoen mensen huis en haard moesten verlaten voor een veiliger heenkomen.

De snel veranderende internationale omstandigheden, binnen een wereldorde gedreven door globalisering en de reactionaire reflexen daarop, verplichten tot een kritische benadering van het internationale beleid. In het progressieve verlangen naar hervormingen in de internationale samenwerking worden grondoorzaken van blijvende ongelijkheid stelselmatig omzeild.

Tijdens een open en scherpe discussie komen sleutelvragen over internationale samenwerking, internationale handel en rechtsstaatontwikkeling aan bod.

Sprekers: Farah Karimi (directeur Oxfam Novib), Marieke Wierdga (International Center for Transitional Justice), Sam Müller (The Hague Institute for Innovation of Law), Isabelle Diks (Tweede Kamerlid), Freek Bersch (Milieudefensie), Richard Wouters (Bureau de Helling), Jurjen van den Bergh (Coördinator TTIPalarmcoalitie), Daniëlle Hirsch (directeur Both ENDS).

Anmelden voor de rondetafeldiscussie kan op www.bureaudehelling.nl.

Bureau

Bureau de Helling verwelkomt nieuwe medewerkers

In het nieuwe politieke seizoen begint Bureau de Helling met een uitgebreid team. Per 1 september is **Simon Otjes** gestart als senior wetenschappelijk medewerker. Simon zal kiezersonderzoek uitvoeren en een belangrijke rol spelen bij de programmatische en strategische ontwikkeling van GroenLinks. **Tijs Sikma**, voorheen stagiair, is per 1 juli in dienst getreden; hij zal het project Zorg(en) in tijden van Transitie (over de decentralisaties van de zorg en de Jeugdwet) tot eind van dit kalenderjaar leiden. **Liesbeth Bener** is projectmedewerker geworden bij het project Groene Grondstoffenpolitiek en Socrates Schouten neemt tijdelijk de hoofdredactionele taken van tijdschrift de Helling voor zijn rekening.

Het programma *Democracy Development Abroad* wordt uitgebreid met **Mirjam Tiems**. Zij is aangesteld als programmasecretaris en ondersteunt Anne de Boer bij zijn internationale werkzaamheden.

Tot slot heten we van harte welkom aan onze twee nieuwe stagiairs. **Julia van Aart** zal de organisatie van het symposium ter ere van de dertigste verjaardag van tijdschrift de Helling op zich nemen. **Matthias Schotanus** zal meedraaien in het project Zorg(en) in tijden van Transitie en een belangrijke bijdrage gaan leveren aan de organisatie van een conferentie met de Eerste Kamerfractie over technologie (verwacht in het voorjaar).

Publicaties

Algemeen

- Rosalie Smit, 'Politiek is geen pindaakaas', *Beleid en Maatschappij, tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij* 2017(44)3.

Zorg en jeugdwet

- Tijs Sikma, 'Het i-pgb: een guerrilla tegen systeemterreur, Interview met Yolán Koster en Rudy Bonnet over het integraal persoonsgebonden budget', bureaudehelling.nl, 30.05.2017.
- Tijs Sikma, 'Conclusie Zorg(en) in tijden van transitie, Samenvatting presentatie zorgsymposium', bureaudehelling.nl, 29.06.2017.

Grondstoffen

- Verslagen, video's en aanbevelingen van het symposium 'Circulair met fosfaat', www.bureaudehelling.nl/fosfaat

Antropoceen

- Petra van der Kooij, 'Duurzaamheid vraagt om meer gelijkheid. Interview met Ingrid Robeyns', www.bureaudehelling.nl, 20.6.2017
- Petra van der Kooij, 'Nieuwe politiek in het Antropoceen. Slotbeschouwing', www.bureaudehelling.nl, 21.6.2017

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

> bureaudehelling.nl

INTERIM DIRECTEUR

· Rosalie Smit

MEDEWERKERS

- Liesbeth Bener
- Anne Janssens
- Simon Otjes
- Tijs Sikma
- Richard Wouters

STAGIAIRS

- Julia van Aart
- Matthias Schotanus

MEDEWERKERS 'DEMOCRACY DEVELOPMENT ABROAD'

- Anne de Boer
- Mirjam Tiems

RAAD VAN ADVIES

- Nevin Özütok (voorzitter)
- Jessie Bokhoven
- Martien Das
- Albert Faber
- Anita de Horde
- Jeroen Postma
- Theo Verstrael

OVER DE AUTEURS

Merel **Barends** (1980) is stripmaker. Ze tekende o.a. voor Zone5300, Mindshakes (van NRC Media) en Vrij Nederland, en haar werk werd gepubliceerd door grote uitgeverijen als De Bezige Bij en Atlas Contact. De laatste jaren werkt ze steeds vaker als geëngageerd beeldjournalist, met een focus op maatschappelijke onderwerpen als wetenschap en feminisme. Ze is in die hoedanigheid ook redacteur bij stripjournalistiek platform *Drawing the Times*.

Liesbeth **Beneder** (1984) studeerde wetenschapsfilosofie en Science and Technology Studies in Amsterdam en Parijs. Zij werkt nu als docent en onderzoeker medische ethiek aan de Universiteit Utrecht. Als projectmedewerker bij Bureau de Helling houdt zij zich bezig met groene grondstoffenpolitiek.

Sharog **Heshmat Manesh** (1962) is werkzaam als docent en senioronderzoeker aan de Hogeschool van Amsterdam. In 2009 ontving hij de Challenging Diversity Award. Als cultuursocioloog publiceerde hij diverse boeken en artikelen over kunst, cultuur, politieke verhoudingen, literaire vertalingen en migratie. In 2011 maakte hij als co-regisseur de documentaire *Dochters van Malakeh*.

Joost **Janmaat** (1977) is medeoprichter van het Parlement der Dingen en oprichter/partner van campagne- en ontwerpbureau Partizan Publik. Hij lanceerde initiatieven en concepten zoals coöperatieve werkplek Open Coöp, de interdisciplinaire module Maakbaarheid in de Grote Stad (UvA, 2008), en het Vriendschapscontract. Joost studeerde geschiedenis.

Linde **Jansen** (1994) is masterstudent filosofie, politiek en economie aan de Universiteit Leiden, waar ze eerder haar bachelors wijsbegeerte, internationale betrekkingen en organisaties behaalde. Ze liep recent stage bij Bureau de Helling.

Herman **Meijer** (1947) studeerde aan de Technische Hogeschool Delft. Hij is publicist en actief in verschillende besturen en bewegingen. Hij was wethouder voor GroenLinks in Rotterdam en partijvoorzitter van GroenLinks. Meijer is lid van de redactie van *de Helling*.

Erica **Meijers** (1966) is verbonden aan de leerstoelgroep Praktische Theologie van de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen. Daarvoor was ze tien jaar hoofdredacteur van *de Helling*. Meijers studeerde theologie en geschiedenis in Amsterdam, Berlijn en Straatsburg en werkte als journaliste.

Thomas **Mertens** (1955) is hoogleraar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij studeerde theologie in Tilburg en filosofie in Amsterdam. Hij werkte eerder aan universiteiten in Tilburg, Florence, Leiden en Leuven.

Thijs **Middeldorp** (1978) is medeoprichter van het Parlement der Dingen en partner in campagne- en ontwerpbureau Partizan Publik. Thijs studeerde communicatiewetenschappen en werkte aanvankelijk voor marketing- en mediaonderzoeksbureaus. Daarna raakte hij betrokken bij sociale en culturele projecten in Amsterdam en verlegde zijn carrière naar het publiek-culturele veld.

Socrates **Schouten** (1985) is programmaleider 'commons' bij Waag Society, een cultureel research- en innovatiecentrum dat streeft naar open, eerlijke en sociale technologie. Hij is redacteur (thans interim hoofdredacteur) bij de Helling en werkte eerder bij Bureau de Helling. In 2016 publiceerde hij *De circulaire economie* (Editie Leesmagazijn).

Maartje **Smits** (1986) is dichtster en kunstenares. Ze studeerde aan de Rietveld Academie, en voltooide de Master in Design aan het Sandberg Instituut. Smits schrijft columns voor De Groene Amsterdammer en geeft les aan de Rietveld Academie en op ArtEZ (Arnhem). Van haar hand verschenen *Als je een meisjebent* (2015) en *Hoe ik een bos begon in mijn badkamer* (2017).

Farid **Tabarki** (1976) is de oprichter van Studio Zeitgeist en veelgevraagd spreker, dagvoorzitter en gespreksleider. Hij heeft een wekelijkse column in Het Financieele Dagblad. Vorig jaar is zijn boek *Het Einde van het Midden. Wat een maatschappij van extremen betekent voor mens, bedrijf en politiek* uitgekomen.

Martine **Velez** (1968) is journalist en vertaalster. Ze studeerde letterkunde in Berlijn en Parijs en publiceert essays en artikelen op het gebied van Europese cultuurgeschiedenis. Ze woont in Amsterdam met kat en kraai.

Richard **Wouters** (1966) is politoloog en medewerker van Bureau de Helling. Hij houdt zich vooral bezig met grondstoffenpolitiek en de circulaire economie. Eerder werkte hij als adviseur van de Europarlementariërs van GroenLinks.

HOE IK EEN BOS BEGON IN MIJN BADKAMER

verleid door handzame varens in de supermarkt
tuinloze wezens zoals ik amper dorst maar
IKEA GROEN IS GOED
en kamerplanten zuigen stress

de varen bleek geen varen
een vrouw keek vrij en schoon van verpakking
ze ademde Luchtzuiverende Plantenmix®
getest door NASA EN TNO

thuis hoorde ik

bomen praten ondergronds
over het weer
veranderde klimaat ze ruilen
schimmels met superpowers
storten kalmerende mineralen
op een huishoudrekening

één boom bestaat amper
één varen mag geen varen heten
ik kocht een tweede
een derde
ik kocht het hele laatste treetje
mix

tot de vulploegmedewerker mij vermaande
in Suriname moet je vechten tegen de natuur
anders neemt ze alles over
eerst je tuin dan je huis je
bed je douchegordijn

maar bossen groeien tegenwoordig binnen
de lijntjes statische paddenstoelen langs de weg
is overwoekeren in Nederland nog wel een woord

hoe had ik me ooit van planten
durven onderscheiden
waar begon de mix en ik

zag mijn nauwelijksvarens vereenzamen
op de vensterbank
naast elkaar in kunststof aardewerk
waar alles op afketst
wortels die dwanggedachten ingroeien

mijn plantenmix huilde onder de douche
waar ik hun weke onderlijven ontpotte en begroef
in de uitgeknipte aarde

daarna droeg ik het overige
kamergroen naar boven

*Maartje Smits publiceerde onlangs haar tweede
dichtbundel 'Hoe ik een bos begon in mijn
badkamer' bij De Harmonie. Op deze pagina's
enkele gedichten en beelden hieruit. Het omslag-
beeld op p. 72 is eveneens van haar hand.*

SCHEIDING

er wordt gegraven onder de grens tussen niet-menselijke en menselijke dieren en Bruno Latour geeft een feestje

niet-menselijke dieren zijn hobbydieren en gezelschapsdieren productiedieren en proefdieren wilde dieren prooidieren Disneydieren plaagdieren lokdieren sierdieren wensdieren huisdieren weekdieren fantasiedieren hybride mythologische commerciële dieren amfibieën slurfdieren en zoogdieren rasdieren zoetwaterdieren schaaldieren ondieren reptielen insecten rendieren zangvogels mensapen posterdieren beschermde dieren geredde dieren zelfredzame dieren onbekende dieren onontdekte dieren dieren die niemand ooit nog ziet symbolische dieren tweevoeters viervoeters logodieren voor natuurfondsen oliemaatschappijen start-ups in de techsector logische dieren hoefdieren lastdieren aasdieren vee en de angstige gevleugelden van de overkant

de overkant waar het warmer wordt en de menselijke dieren iets uittrekken ze zweten gletsjers en bergen maar niemand durft toe te geven dat er bosbrandjes in zijn oksels kleven en de jonkies vis uitscheiden in bed ze bewaken de grens en veroordelen alles wat over kruipt

HET VALS PLATTE VAN DE GRENS

je doodde een vrouw of een dier of een boom of een steen
en het uitzicht ontvluchtte

je schoot

laat. niets. los.

vogels of rotsen of struiken in hun rug benen kinderen
dingen die over barbies struikelen

je trok het tapijt onder hen vandaan
de oudste patronen het groen en het grijs
en het stof van je land
ze zijn eilandhoppen in Egeïsche zeeën

verlaatte all inclusives

je doodde een vrouw of een dier of een boom of een steen
en het landschap stak over zonder te kijken

links rechts woorden die zich afkeren op je tong
voorbij de laatste klanken van je moeder
taal fonkelend aan het vals platte van de grens

UNDERCOVER IN ECO

noem me onwettig in eco
aber ver
trouw me
selbstverständlichkeit
regent het gras plat

en zo zal mijn dek
Jacke smelten

“fur fur”

till bleke splinters
alleine zürückbleiben
een flinterdun mens-
je in het mos

selbstverständlichkeit
lei ons bloot
we glommen langs
ecotonen en braken
in

es macht mir ein
schuw diertje
afstotend im Pelz

“pur pur”

krimp en kwispel ik al
“natuurlijk” en durf je dat
woord te herhalen

*Achterop de Helling het omslagbeeld van
Smits' eerste bundel, 'Als je een meisje bent'.
De foto van kunstenaar Scarlett Hooft Graafland
getiteld 'White' (2014) is gemaakt in het westen van
IJsland. Hooft Graafland reist naar weidse plekken
op de aarde waar ze samen met de plaatselijke
bevolking speelse ingrepen in de natuur doet.*

